

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Bc. Jiří Pergler

Distribuce a funkční využití staročeského reflexiva „sě“

Distribution and functions of the reflexive morpheme „sě“ in Old Czech

Děkuji vedoucí této práce za inspirativní podněty a cenné připomínky.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 9. května 2013

Jiří Pergler

Abstrakt

Práce se zabývá funkcemi reflexiva *sě* ve staré češtině. Ve 2. kapitole reflektuji odbornou literaturu k tématu, ve 3. kapitole popisuji metodu svého výzkumu, představuji zde analyzovaný jazykový materiál a uvádím, jaké funkce reflexiva byly výzkumem identifikovány. Klíčovou částí práce jsou kapitoly 4, 5 a 6, kde na základě výsledků výzkumu popisuji tři funkce reflexivního *sě* (typy konstrukcí, ve kterých se reflexivum *sě* vyskytuje): akuzativní tvar zájmena, spontánnost a deagentizaci. Věnuji se základním syntaktickým a sémantickým vlastnostem těchto konstrukcí, dále analyzuji především kritéria životnosti podmětu a slovesného vidu, která se ukázala být pro jednotlivé typy konstrukcí relevantní. Popisované funkce mají charakter prototypů, nemají tedy jasné hranice. Pozornost proto věnuji také případům na pomezí mezi různými funkcemi. V 7. kapitole tyto funkce navzájem porovnávám a upozorňuji na nejdůležitější rozdíly mezi užitím reflexiva ve staré a nové češtině.

Klíčová slova: reflexivita, stará čeština, reflexivní zájmeno, spontánnost, deagentizace

Abstract

The thesis deals with the functions of the reflexive form *sě* in Old Czech. In Chapter 2, existing literature about the Old Czech *sě* is reviewed, in Chapter 3, I describe the method of my research, comment on the data used for the analysis and present the functions of *sě* that have been identified. In Chapters 4, 5 and 6 (the key part of the thesis), I describe three functions of the reflexive form, i.e., three types of constructions containing the form *sě*: accusative form of the reflexive pronoun, spontaneity and agent demotion. I focus on the most important syntactic and semantic characteristics of the constructions, then I analyse especially the animacy of the syntactic subject and the verbal aspect; both these criteria proved to be relevant for the constructions in question. The functions I describe are prototypes, therefore they have no clear boundaries. Hence, I also point out the ambiguous cases whose classification is not clear. In Chapter 7, I compare and contrast the three functions and show the most important differences between the use of the reflexive form in Old Czech and in Modern Czech.

Keywords: reflexivity, Old Czech, reflexive pronoun, spontaneity, agent demotion

Obsah

0. Seznam zkratk	8
1. Úvod	11
2. Odborná literatura k tématu	15
2.1 Gebauer: <i>Historická mluvnice jazyka českého</i>	15
2.2 Havránek: <i>Genera verbi</i>	20
2.3 <i>Historická mluvnice česká</i>	27
2.4 Shrnutí	30
3. Výzkum	32
3.1 Metoda výzkumu	32
3.2 Jazyková data	35
3.3 Identifikované funkce	38
4. Akuzativní sě	41
4.1 Vymezení a základní vlastnosti	42
4.1.1 Antecedent zájmenné koreference	43
4.1.2 Prototypičnost akuzativní interpretace reflexiva	44
4.2 Tvar slovesa	48
4.3 Životnost podmětu	51
4.4 Slovesný vid	52
4.5 Kongruence doplňku	53
4.6 Pomezní případy	56
4.7 Další zajímavé doklady	57
4.8 Reciproční sě	59
4.8.1 Syntaktické typy recipročních konstrukcí	61
4.8.2 Další vlastnosti recipročních konstrukcí	63
4.9 Reflexivum sě po předložce	64

5. Spontánnost	69
5.1 Vymezení a základní vlastnosti	69
5.1.1 Němcova „korelace tranzitivnosti“	71
5.1.2 Slovesa s dvojí valencí	72
5.1.3 Pojetí spontánnosti ve <i>Staročeském slovníku</i>	73
5.2 Tvar slovesa	73
5.3 Životnost podmětu	76
5.4 Slovesný vid	77
5.5 Pomezí případy	78
5.5.1 Vliv životnosti podmětu na funkční interpretaci konstrukce	81
5.6 Další zajímavé doklady	82
5.6.1 Sloveso <i>dieti</i> a další slovesa konání	82
5.6.2 Sloveso <i>rodití</i>	83
5.6.3 Bezpodměté konstrukce	84
 6. Deagentizace	 87
6.1 Vymezení a základní vlastnosti	88
6.1.1 Typy deagentních konstrukcí	88
6.1.1.1 Deagentní konstrukce s podmětem	89
6.1.1.2 Deagentní konstrukce bezpodměté	89
6.1.2 Ustálené formule	90
6.1.3 Aktuálnost slovesného děje	91
6.1.4 Vyjadřování agentu	92
6.2 Tvar slovesa	93
6.3 Životnost	95
6.3.1 Životnost podmětu (patientu)	95
6.3.2 Životnost agentu	96
6.4 Slovesný vid	96
6.5 Pomezí případy	97
6.6 Další zajímavé doklady	100

7. Shrnutí	102
7.1 Shrnutí a porovnání funkcí	102
7.1.1 Syntax a sémantika konstrukcí	102
7.1.2 Počet a chronologická distribuce dokladů	103
7.1.3 Tvar slovesa	103
7.1.4 Životnost podmětu	104
7.1.5 Slovesný vid	105
7.1.6 Pomezí případy	105
7.2 Shrnutí prototypických vlastností	106
7.3 Nejdůležitější rozdíly mezi stč. a nč. reflexivem	107
 8. Závěr	 109
 9. Seznam použité literatury	 112

0. Seznam zkratek

Zkratky staročeských památek a pramenů jsou uváděny podle seznamu zkratek ve *Staročeském slovníku* (1968). V jednom případě jde o zkratku textu středněčeského (ŽERKAT), tato zkratka je citována podle Gebauera (2007). U každé zkratky je uvedeno, o jaký pramen nebo památku se jedná a do které náleží chronologické vrstvy.

ALBRÁJ	Ráj dušě, stč. zpracování latinského traktátu <i>Paradisus animae</i> , připisovaného Albertu Velikému, a dalších náboženských skladeb (D)
ALXB	Alexandreida, epická báseň o Alexandru Velikém, zlomek Budějovický (B)
ALXH	Alexandreida, epická báseň o Alexandru Velikém, zlomek Jindřichohradecký (B)
ALXV	Alexandreida, epická báseň o Alexandru Velikém, zlomek Svatovítský (B)
BAW	sborník hraběte Baworovského, soubor epických skladeb veršovaných i prozaických (C, D)
BAWARN	báseň Vévoda Arnošt ve sborníku hraběte Baworovského (C, D)
BAWEZOP	Ezopovy bajky ve sborníku hraběte Baworovského (C, D)
BIBLM	Zlomek Pavlovi epištoly k Římanům (C)
BIBLOL	Bible Olomoucká (D)
BIBLPERNŠT	Bible Pernštýnská (E)
CESTKABK	Martin Kabátník, Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta (F)
CESTMAND	cestopis tzv. Mandevilla (D)
DALC	Dalimilova kronika, rukopis Cambridžský (B)
DALV	Dalimilova kronika, rukopis Vídeňský (B)
DESHRAD	Desatero kázanie božie v Hradeckém rukopise (C)
DIVKLEM	tři velikonoční hry (D)
EVOL	evangeliář Olomoucký (C)
FLAŠRADA	Smil Flaška z Pardubic, Nová rada (D)
GLOSPROROL	české glosy v latinském textu Proroků (D)
HRAD	Hradecký rukopis, sborník veršovaných skladeb (C)

HRADPROK	Legenda o sv. Prokopu v Hradeckém rukopise (C)
HRADSAT	Satiry o řemeslnících v Hradeckém rukopise (C)
HRADUMUČ	Umučení Páně v Hradeckém rukopise (C)
HUSDCERKAH	Jan Hus, Dcerka aneb O poznání cesty pravé k spasení (E)
HVĚZD	tzv. Hvězdářství krále Jana, sborník drobných hlavně lékařských a astronomických pojednání (E)
HYN	sborník veršovaných a prozaických skladeb Hynka z Poděbrad (F)
CHELČ	Petr Chelčický (F)
CHELČLID	Petr Chelčický, O trojím lidu (F)
JAKKAL	Dvanáctero užitků přijímání z kalicha (E)
KRONŽIŽKA	Kronika velmi pěkná o Janu Žižkovi (E)
KRUML	Krumlovský sborník prozaických skladeb náboženských a mravoučných (D)
LEGJID	zlomky veršované legendy o Jidášovi (B)
LEGKAT	Život svaté Kateřiny, veršovaná legenda (C)
LÉKFRANTA	Lékařství neznámého františkána (E)
LÉKJÁDROBRN	Jádro, sborník lékařských pojednání (F)
MARTKRON	Martimiani aneb Římská kronika, překlad německé kroniky (D)
MODLKUNH	Kunhutina modlitba (A)
MODLLEG	sborník modliteb, legend a jiných náboženských skladeb (D)
NAUČROD	Naučení rodičům, didaktická veršovaná skladba (F)
OTCB	Životy svatých otců, překlad latinských legend a poučných výkladů (C)
PAS	Pasionál, sbírka prozaických legend, zpracovaná podle latinských předloh (C)
PODKU	Podkoní a žák, veršovaná satira (D)
POPRROŽMB	Popravčí kniha pánů z Rožmberka, obsahuje zápisy z let 1389–1429 (D, E)
PRÁVPRAŽ	Práva Velikého Města pražského (E)
PŘÍPJŘ	přípisky v latinském antifonáři svatojiřských jeptišek (A)
PŘISLFLAŠ	sbírka přísloví připisovaná Smilu Flaškovi z Pardubic (D)
PULK	Přibík Pulkava z Radenína, Kronika králů českých (C)
ROŽMB	knihy rožmberská, příručka procesního práva (B)

ŠTÍT BES	Tomáš Štítný ze Štítného, Řeči besední (D)
ŠTÍT KLEM	štítenský sborník klementinský (D)
ŠTÍT MUZ	štítenský sborník muzejní (D)
ŠTÍT SVÁT	Tomáš Štítný ze Štítného, Řeči nedělní a sváteční (D)
ŠTÍT ŠACH	Tomáš Štítný ze Štítného, Knížky o hře šachové (D)
VŠEH	Viktorín Kornel ze Všehrd, O práviech, o súdiech i o diskách země české knihy devatery (F)
VŠEHK	Viktorín Kornel ze Všehrd, O práviech, o súdiech i o diskách země české knihy devatery, rkp. kinských (F)
ŽALT KAP	žaltář Kapitulní (D)
ŽALT WITTB	Žaltář Wittemberský (B)
ŽER KAT	korespondence Kateřiny ze Žerotína (1. pol. 17. stol.)

1. Úvod

Tématem této práce je staročeské reflexivum *sě/se*,¹ předmětem zkoumání jsou funkce, které toto reflexivum ve staré češtině zastávalo.

Reflexivnímu elementu *se* a reflexivitě obecně je v lingvistické literatuře věnována značná pozornost, jedná se o téma komplikované z toho důvodu, že je z hlediska tradičního dělení jazykových rovin a lingvistických disciplín obtížně zařaditelné: částečně zasahuje do lexikologie, slovtvorby, morfologie i syntaxe. Z relevantní literatury je třeba zmínit především základní monografii Havránkovu (1928), jejíž autor si klade za cíl podat ucelený přehled slovanské reflexivity, o nové utřídění a usouvztažnění s kategorií pasiva usiluje dále především Kopečný (1954). Z nejnovějších studií o reflexivním *se* lze zmínit např. články Oliva (2001), Komárek (2001), Fried (2004) či Panevová (2008). S výjimkou publikace Havránkovy, která má ovšem širší záběr slavistický (a češtině tedy věnuje jen menšinovou pozornost), se však zmiňované práce věnují téměř výhradně synchronnímu popisu stavu novočeského. Poznatky týkající se funkcí zkoumaného reflexiva ve starších vývojových fázích češtiny tak lze čerpat spíše jen z obecně koncipovaných historických mluvnic a nutně tedy nejsou ucelené ani dostatečně podrobné. Tato práce se proto zaměřuje na češtinu starou a jejím cílem je prozkoumat zde oblast, o níž je dosud známo jen relativně málo.

Z toho důvodu je téma práce voleno relativně široce. Práce se proto nezabývá pouze jednou vybranou funkcí, kterou by tak bylo možné popsat relativně vyčerpávajícím způsobem a na základě rozsáhlého množství excerpovaného materiálu – vzhledem k tomu, že dosud chyběla celková představa o fungování staročeského reflexiva, jsem pokládal za vhodnější zaměřit zkoumání obecněji a snažit se blíže postihnout jeho široké funkční spektrum. Výhodou tohoto přístupu je možnost ukázat vzájemnou souvislost a přechody

¹ Fonetická, resp. fonologická stránka tohoto jevu zde předmětem zkoumání není, budu se proto zabývat jak starší podobou *sě*, tak také novější podobou *se* (po ztrátě jotace, resp. depalatalizaci konsonantu *s*), a to bez jejich vzájemného rozlišování. Kde budu v následujícím textu uvádět pouze variantu *sě*, mám tím na mysli obě fonologické varianty.

mezi jednotlivými funkcemi, nevýhodou pak relativně nižší pozornost, kterou je možné věnovat jednotlivým funkcím.

Vzhledem k rozsahu této práce (danému skutečností, že se jedná o práci diplomovou) jsem pracoval s relativně omezeným korpusem dokladů, tato práce má proto charakter pilotní studie, jejímž cílem je vnést základní vhled do dané problematiky. Bylo by tedy žádoucí, aby na tuto práci navázal další výzkum, který by směřoval jednak k ověření jejich výsledků na větším množství dat, jednak k podrobnějšímu popisu fungování staročeského reflexiva.

Z mnohých z prací, které jsem zmiňoval výše, je patrná snaha autorů o diskrétní kategorizaci jednotlivých funkcí reflexiva, pracuje se tam tedy s předpokladem, že jednotlivé funkce lze vymezit a navzájem od sebe oddělit pevnými hranicemi. Velmi názorně je tento přístup vidět v článku Olivově (2001): autor zde implicitně předpokládá existenci pevné hranice mezi kategorií zájmena a kategorií částice a následný rozbor fungování (novočeského) reflexiva *se* jej pak vede k závěru, že veškerá *se* je nutno zařadit do kategorie částic, což je ovšem řešení pomíjející mnohé faktory poukazující na zájemnou platnost tohoto reflexiva.² Na neadekvátnost diskrétní kategorizace přitom podle mého názoru ukazuje již velké množství případů, které je třeba hodnotit jako nejednoznačné, srov. např. výčet takových případů u Panevové (2008).

Ve své práci proto nepojímám jednotlivé funkce reflexivního *se* jako diskrétní, tj. jasně vymezitelné a navzájem oddělené, nýbrž jako funkční prototypy. Předpokládám tedy, že u jednotlivých funkcí je možné popsat prototypické případy, konkrétní jazykové doklady se pak těmito prototypům do různé míry blíží, resp. různě se od nich vzdalují. Hranice jednotlivých funkcí tedy není možné přesně vymezit (nejde o to, zda nějaký

² Ne ve všech citovaných pracích se však s takto diskrétní kategorizací pracuje. Diskrétní pojetí kategorií implicitně zpochybňuje již Kopečný (1954, s. 227), srov. následující citace: „Je pravda, že se konstrukce typu *zneužívá se toho* / *bývá toho zneužíváno* poněkud od sebe liší právě co do své pasivnosti. Poukazuje se souhlasně na to, že „passivní“ reflexivum má daleko víc ráz činný. (...) Ale přesto je přece znát passivnější ráz reflexivní formy [oproti aktivní formě nereflexivní].“ Z těchto citací je patrné, že pasivnost tu není pojímána jako diskrétní opozice aktivum vs. pasivum, nýbrž tak, že se jedná o stupňovitou vlastnost, kdy u různých konstrukcí lze porovnávat vzájemnou míru jejich pasivnosti (a tzv. reflexivní pasivum se co do míry své pasivnosti nachází někde mezi běžnou, tj. nereflexivní aktivní formou a tzv. opisným pasivem).

doklad do kategorie patří, nebo nepatří, nýbrž o to, do jaké míry se podobá prototypu), mezi funkcemi navíc existuje překryv projevující se existencí pomezních případů (které se do určité míry podobají více než jednomu prototypu). Mým cílem je proto popsat prototypické případy jednotlivých funkcí a dále ukázat i existenci případů pomezních.

Při rozbořech (новоčeského) reflexiva *se* se obvykle řeší otázka, zda je toto reflexivum součástí slovesného lexému (slovotvorným morfémem), součástí slovesného slovního tvaru (tvarotvorným morfémem) nebo samostatnou syntaktickou jednotkou (větným členem). Toto rozlišování je založeno na předpokladu diskrétní opozice mezi lexikonem a gramatikou. Domnívám se, že právě problematika reflexivního *se*, které je možné takto různě kategorizovat (přičemž tato kategorizace často není jednoznačná), názorně demonstruje neadekvátnost tohoto předpokladu. Namísto jasné hranice mezi lexikonem a gramatikou proto mezi nimi předpokládám existenci kontinua, a to v souladu např. s Bybee (1985), která popisuje kontinuum mezi lexikonem, derivační morfologií, flektivní morfologií a syntaxí.³ Z toho důvodu se v této práci zpravidla nezabývám např. otázkou hranice lexémů, tj. neřeším, zda reflexivum je součástí slovesného lexému, nebo je lexémem samostatným, neboť mezi těmito dvěma možnostmi neexistuje přesná hranice. Předpokládám, že jednotlivé funkce reflexiva (kterých je velké množství) se pohybují v různých částech škály lexikon–gramatika, a snažím se popsat ty funkce, které jsou blíže gramatickému pólu této škály, tj. mají obecnější význam a jsou proto méně vázané na konkrétní lexikální obsazení.

V této práci pracuji s následující hypotézou: původní funkcí reflexiva *se* (< *sě* < *sę*) je funkce akuzativního tvaru reflexivního zájmena. V průběhu vývoje jazyka dochází k tomu, že z této funkce toto reflexivum postupně ustupuje (je zde nahrazováno původně jen genitivním tvarem *sebe*) a přesouvá se do funkcí jiných, kde plní roli gramatického prostředku (např. u deagentizace). Pokud tato hypotéza platí, pak by ve staré češtině mělo být toto reflexivum více zájmenem a méně gramatickým prostředkem než v češtině nové,

³ Srov. např. „These three expression types [= lexical expression, inflectional expression, syntactic expression] do not constitute discrete categories, but rather mark off areas on a continuum. Intermediate expression types also exist, and are important to the general hypothesis. Between lexical and inflectional expression lies derivational morphology“ (Bybee, 1985, s. 12).

kde již nastíněný vývoj pokročil dále. Jak v této práci ukážu, výsledky, ke kterým jsem dospěl, jsou s tímto předpokladem v souladu.

Pokud jde o strukturu práce, nejprve (v kapitole 2) představuji a shrnuji informace, které o staročeském reflexivním *sě* uvádí nejrelevantnější odborná literatura (jak již bylo uvedeno, jde především o obecné historické mluvnické). V kapitole 3 se podrobněji věnuji svému výzkumu, jeho metodě a jazykovému materiálu, který byl pro tento výzkum použit, a dále zde představuji, jaké funkce reflexivního *sě* byly v rámci tohoto výzkumu identifikovány. Nejdůležitější část práce pak představují kapitoly 4, 5 a 6, kde jednotlivé funkce reflexiva podrobně popisují – jedná se o funkci akuzativního zájmena, funkci spontánnostní a funkci deagentní. V 7. kapitole tyto funkce navzájem porovnávám, shrnuji a upozorňuji na nejdůležitější rozdíly mezi stavem staročeským a novočeským, 8. kapitolou je pak vlastní závěr.

2. Odborná literatura k tématu

V této kapitole se budu věnovat nejdůležitějším lingvistickým pracím obsahujícím údaje o reflexivitě ve staré češtině. Nejprve shrnu informace o reflexivním *sě* obsažené v jednotlivých publikacích, nakonec provedu souhrn nejdůležitějších poznatků relevantních pro mou práci.

2.1 Gebauer: *Historická mluvnice jazyka českého*

Otázkám souvisejícím s reflexivitou a reflexivní formou *sě* se J. Gebauer ve své *Historické mluvnici* věnuje z různých úhlů pohledu na více místech. Nenajdeme zde tedy ucelený přehled staročeské reflexivity ani její uspořádaný výklad, výhodou je ale poměrně velké množství zajímavých dokladů.

V prvním svazku třetího dílu, pojednávajícím o skloňování (Gebauer, 1960), se autor zabývá reflexivním osobním zájmenem z hlediska jeho formy, a to v rámci kapitoly o skloňování zájmen bezrodých, informace o akuzativním a genitivním tvaru lze nalézt na s. 522 a dále s. 524–527.

Pokud jde o tvar akuzativní, uváděn je zde jeho vývoj od pův. **sě* přes formy **sēm* > psl. **sę* > **śa* ke staročeskému *sě*. Upozorňováno je také na občasnou grafiku s iniciálním *j-* (*gfie*, *gfe*). Do akuzativu se však už od nejstarších textů dostává také pův. genitivní tvar *sebe*, Gebauer v této souvislosti mluví o obecné náklonnosti slovanské „dávati genitiv do funkce akkusativu“ (s. 525). Pokud jde o distribuci obou tvarů, „tvary genitivní jsou delší a závažnější než akkusativy vlastní, a ujímají se ve funkci akk. zvláště ve spojení s předložkou a při důrazu“ (s. 525). Šíření delšího tvaru pokračuje do nové češtiny, takže „tu bývá v jazyku starším často ještě tvar kratší, tj. akk. vlastní, kde nyní je pravidlem tvar delší“ (s. 525–526). Jako příklady tohoto jevu slouží např. doklady *uzdrav sě i nají* MODLLEG;⁴ *pokorný nížádného netupí, jedno sám sě* ALBRÁJ; *máme jiné jako sě milovati* ŠTÍTMUZ; *snáze jest uviniti mě, než samého sě* CHELČ. Z rozboru uvedených příkladů

⁴ Zkratky staročeských pramenů a památek uvádím podle seznamu zkratek ve *Staročeském slovníku* (1968), tedy nikoli v té podobě, v jaké jsou uvedeny ve zdrojové publikaci. Vysvětlení zkratek viz kap. 0.

vyplývá, že kratší tvar *sě* bylo na rozdíl od nové češtiny možno použít mimo jiné v koordinaci s dalším akuzativním objektem⁵, v dosahu rematizátoru (např. *jedno*), v adverbiálních určeních po spojce *jako*. Tento tvar lze užít také v kombinaci se zájmenem *sám*, které může stát nejen v nominativu (tak jako v nové češtině), nýbrž také v akuzativu.

Původ genitivního tvaru není Gebauerovi zcela jasný, uvádí jako možný původní tvar **seue*, který by ale vedl k psl. podobě ***sove*, Gebauer (s. 522) vyslovuje hypotézu, že psl. podoba *sebe* vznikla analogií podle dativního tvaru. Pokud jde o genitivní tvary ve staré češtině, uvádí autor (s. 526), že ve funkci genitivu se zde uplatňovaly též krátké (původem akuzativní) tvary osobních zájmen *mě*, *tě*, *sě*, uvedené doklady však svědčí pouze o tvarech *mě*, *tě*, nikoli o tvaru *sě*.

Ve druhém svazku třetího dílu (Gebauer, 1958), který je věnován časování, se o reflexivním *sě* nepíše, a to ani v rámci kapitoly o pasivu (s. 431–433), kde jsou probírány pouze tvary pasiva perifrastického.

Nejvíce pozornosti je reflexivu *sě* věnováno ve čtvrtém dílu mluvnice, syntaxi (Gebauer, 2007). Především se tak děje v rámci kapitoly o zájmenech, kde je část věnována osobnímu zájmenu *sě* (s. 223–228), a také v kapitole pojednávající o slovesu (zejm. s. 567–569 a dále s. 571–572).

V kapitole o zájmenech stojí za pozornost zvláště Gebauerovo upozornění na možnou nejednoznačnost konstrukcí, kde „jsou staženy děje dva s předměty různými“ (s. 224), tato nejednoznačnost je dána možností reflexivního zájmena anaforicky (koreferenčně) odkazovat k „subjektům“ obou dějů. Příklady, které uvádí Gebauer, se nicméně omezují pouze na jeden typ případů, totiž případy, kdy podle smyslu odkazuje zájmeno k subjektu celé věty, přičemž se předpokládá, že na základě gramatických pravidel je možno si představit i koreferenci jinou, např. *pánov počě prositi podlé sebe siesti DALC; radosti, jěž buoh milujícím sě připravil KRUML* nebo *tvirdost jest hospodin bojícím sebe ŽALTWITB*. Zajímavé je, že taková situace je možná nejenom

⁵ Tvar *nají* v prvním z dokladů je původem genitivní (genitiv-lokál duálu), zde však vystupuje ve funkci akuzativu.

v konstrukcích slovesa v určitém tvaru s infinitivem,⁶ ale také (na rozdíl od nové češtiny) v konstrukcích s deverbativním adjektivem.

Velkou pozornost věnuje Gebauer případům, kdy je možné reflexivum z povrchové stavby věty vypustit. Jde především o případy (podobné situaci v nové češtině), kdy je v nějaké klauzi *sě* vyjádřeno pouze jednou, ačkoli syntakticky by zde mělo být vícekrát, např. *jě sě k smrti připravěti* DALC.⁷ Dále autor upozorňuje, že se reflexivum vynechává u deverbativních substantiv, adjektiv a participií odvozených od reflexivních sloves (nikoli tedy v těch případech, kdy se jedná o syntaktický předmět), např. *dívání, přibližující* apod.

Závěrečná část kapitoly o reflexivním osobním zájmenu (s. 227) je věnována jeho užití ve výrazech vespolnosti (tj. při reciprocitě), např. *nejednu ránu obojě sobě tu dachu* ALXB. Jako častý prostředek vyjádření reciprocit se uvádí spojení *mezi sebou*. Zajímavým dokladem je pak věta *každý srozumie, co j' dlužen bohu, co hospodě a co jiným s sebou tovařišóm* ŠTÍTKLEM, kde poslední jmenná fráze má význam „spolotovaryšům“.

Reflexivnímu *sě* se Gebauer věnuje také v kapitole o slovesu, přičemž z hlediska reflexivity stojí za pozornost autorovo (přísně dichotomické) dělení sloves podle dějového rodu (z dnešního pohledu se spíše jedná o dělení slovesných tvarů, a to nejen podle rodu, ale především podle valence). Slovesa autor (s. 534–535) dělí na aktiva a pasiva. Pasivum se dále nevěnuje, zatímco aktiva dělí na slovesa podmětná (tj. bezpředmětová) a slovesa s předmětem. U sloves s předmětem pak rozlišuje slovesa zvrtná (kde je předmět koreferenční s podmětem) a slovesa předmětová (bez uvedené koreference), která ještě dělí na přechodná a nepřechodná. Ze sloves zvrtných pak vyděluje speciální podskupinu sloves, tzv. media (neboli slovesa střední), pro něž je charakteristické, že se vyskytují jenom v podobě zvrtné (jde tedy o reflexiva tantum, např. *smát se*). Uvedené dělení nelze pokládat za příliš inspirativní, především s ohledem na skutečnost, že reflexivní komponent je i u reflexiv tantum pokládán za zájmenný objekt.

⁶ V takových případech může nejednoznačnost pochopitelně vznikat i v nové češtině, a pokud jde o akuzativní tvary reflexivního zájmena, dlouhý a krátký tvar se tu svými koreferenčními možnostmi liší. Jak uvádí např. K. Oliva (2001, s. 205), „„krátké“ tvary umožňují pouze koreferenci k ‚vyrozuměnému‘ subjektu příslušného infinitivu (...), zatímco ‚plné‘ tvary umožňují i koreferenci k jinému větnému členu“.

⁷ Namísto „*jě sě k smrti připravěti sě*“.

Reflexivní slovesa podle Gebauera někdy slouží k vyjadřování pasiva, např. *ovoce móż sě jiesti* BIBLOL. Z dále uváděných příkladů (s. 571) je možné vyvodit některé zajímavé skutečnosti. Především bylo v podobných případech na rozdíl od nové češtiny možné vyjádřit agens: *křstiechu se v Jordaně od něho* BIBLPERNŠT. Dále bylo možno tímto způsobem použít reflexivum nejen u určitých tvarů slovesných, ale i u participií (*krmě by velmi se dobra mnieci* BAW) a závislého infinitivu (*toho, jenž list přinesl, nabiti sě kázav* PAS). U posledního z dokladů se ovšem nabízí otázka, zda u spojení *nabiti sě* nejde spíše než o pasivní význam (tj. význam „kázav někoho býti nabitu“, „kázav, aby byl někdo nabit“) o aktivní reflexivní sloveso („nabiti sě koho“). Doklad *shromáždily sú t' sě vody* ŽALTWITB je pak snad možné pokládat za užití reflexiva označované obvykle jako *spontaneous event reflexive*.⁸ O vyjadřování pasiva pomocí reflexivity Gebauer dále tvrdí, že „způsob tento rozmáhá se v jazyku novém příliš; v jazyku starém bývalo častěji passivum vlastní“ (s. 572).⁹

V souvislosti s pasivem mluví Gebauer (s. 572) o tzv. dvojím vyjádření pasivity a uvádí zajímavé příklady, např. *aby sě nebylo domníváno, že...* KRUML; *tobě se má modleno býti* GLOSPROROL; *tomu se v dědiny má uvázáno býti* VŠEH. Zdá se, že opisné pasivum je v těchto případech užito proto, že jde o reflexivní slovesa.¹⁰ Poněkud jiným případem je potom doklad *kdyby se rozpustile živo nebylo* VŠEH, kde se nabízí otázka, zda je správné spojení *živo nebylo* interpretovat jako pasivum.

V kapitole o reflexivních slovesech se autor věnuje (s. 568–569) především různým jejich slovotvorným typům, spíše než o systematický výklad však jde o nepříliš uspořádaný výčet opatřený doklady. Uváděny jsou např. typy *chovati něčso – dochovati sě něčeho*, *nésti něčso – nésti sě s něčím – nanositi sě něčeho*, *chváliti něčso – nachváliti sě něčeho*. Upozorňováno je také na slovesa, u nichž (ne)přítomnost reflexivního komponentu zřejmě nemění význam (např. *strojiti – strojiti sě*, *dotknúti – dotknúti sě*).

⁸ Srov. např. Fried (2004).

⁹ Jak bude ukázáno dále, můj výzkum skutečně naznačil, že ve staré češtině bylo tzv. zvrtné pasivum (označuji jej zde jako deagentizaci) pravděpodobně velmi řídké.

¹⁰ V případě nereflexivního slovesa by bylo možné se bez opisného pasiva obejít, např. by bylo možno vytvořit konstrukci „aby sě nemyslelo, že...“. U reflexivního slovesa však taková možnost neexistuje, neboť „sě“ je v analogicky tvořené konstrukci interpretováno jako součást reflexivního slovesa.

Zajímavé doklady reflexivního *sě* lze najít též v části o typech vět, konkrétně v kapitole o větách bezpodmětých (s. 11–15). Věty bezpodměté dělí autor do 7 tříd, 4. třídu pak tvoří věty se zvrtným slovesem. Jako příklady jsou pak (pochopitelně) uváděny doklady intranzitivních predikátů, např. již zmiňovaný doklad *když by se prieliš nešlechetně živo nebylo, žádných práv by potrebie nebylo* VŠEHK; dále doklad *necht' se dá pozor, aby skrze to nějakých zmatků nepocházelo* ŽERKAT. U prvního z příkladů stojí za pozornost, že reflexivní tvar je možno tvořit také od slovesa *být*. Pokud jde o valenci, tvrdí Gebauer, že logický podmět bývá v takových větách vyjádřen dativem (*zžádalo se jemu víry křesťanské* PAS), logický předmět pak partitivním genitivem nebo akuzativem (s. 13),¹¹ na akuzativ ovšem žádný nesporný doklad uveden není.

Reflexivnímu *sě* je věnována pozornost také v kapitole o slovosledu v rámci pojednání o slovech příklonných (s. 88–92). Jako základní pravidlo se zde uvádí, že „slova příklonná (...) stojí velmi často za prvním přízvučným členem větným“ (s. 88), např. *jakož se nic samo, což jest nebylo, nemohlo učiniti* ŠTÍTBES;¹² *vidieše se jemu* PAS apod. Pokud první člen věty sestává z několika slov, „bývá slovo příklonné za prvním slovem výrazu složitého, který je tak roztržen“ (s. 90), např. *ten se pes všem jiným počť radovati* PAS, *oko se jich veždy směje* ALXV, *k svým se apoštolóm vrátí* HRADUMUČ. Tato tendence zřejmě souvisí s tím, že přívlastek ve staré češtině „bývá odtržen ode jména, ke kterému náleží“ (s. 86). Gebauer (s. 89) připouští, že někdy mají příklonky i postavení jiné, takovými případy se však detailně nezabývá a uvádí jen některé příklady, např. *M. Magdalena tak se zevně v sboží (...) rozličně kocháše* PAS; *nebo často se to stává, že* DALC apod. Autor se zabývá (s. 91–92) také vybranými případy kombinace více příklonek vedle sebe. Pokud vedle sebe stojí reflexivum *sě* a příklonný dativ osobního zájmena, většinou stojí na prvním místě zájmenný dativ, např. *když mi se můj prsten navráti* PAS. Pokud jde o kombinaci *sě* a pomocného slovesa *být* formě 2. os. sg. (většinou v redukované podobě), obvykle stojí na prvním místě pomocné sloveso, např. *v krásu oblék s' se* ŽALTKAP. Je však třeba

¹¹ Možnost vyjádřit logický předmět (patiens) nominativem není zmíněna, jelikož se zde autorovi jedná pouze o bezpodměté věty. Podmětem rozumí Gebauer pouze výraz v nominativu, partitivní genitiv tedy za podmět neuznává.

¹² Jedná se zřejmě o další doklad výše zmiňovaného užití *sě* v konstrukci *spontaneous event reflexive*.

poznamenat, že v celé této kapitole mluví Gebauer spíše o tendencích než o pravidlech, a často dokonce uvádí ke svým tvrzením protipříklady.

2.2 Havránek: *Genera verbi*

Reflexivitě je věnován celý první díl Havránkovy monografie *Genera verbi v slovanských jazycích* (Havránek, 1928), autor ji chápe jako jev, který se do jisté míry překrývá s kategorií slovesného rodu. Tato kategorie je v textu charakterizována tak, že se „mění vztah slovesného děje k subjektu nebo vůbec ke konstrukci větné“ (Havránek, 1928, s. 14). O aktivum se jedná tehdy, pokud je subjektem příslušné věty agens, jindy jde o pasivum, a to buď osobní, je-li subjektem patiens, nebo neosobní, pokud ve větě subjekt není. V úvodní pasáži (ibid, s. 11–20) Havránek podává stručný přehled slovanské reflexivity, kromě reflexivního pasiva zmiňuje ještě několik dalších typů. Od neosobního pasiva typu *šlo se* je třeba podle něj důsledně odlišovat typ *spí se mně dobře*, kde nejde o kategorii rodovou, ale o zvláštní kategorii významovou.¹³ Jako další kategorie související s reflexivitou je zde vydělena kategorie (citově volního, osobního) vztahu subjektu k predikátu, kam autor řadí případy typu *leželi jsme si na trávniku* či *nosit se s tím*, ale také případy lexikalizované, např. *sednout si* nebo *rozmyslit si*. Dalším případem reflexivity jsou pak tzv. objektivní reflexiva, kde „subjekt i objekt slovesné činnosti jsou totožné“ (ibid, s. 19), přičemž reflexivní *se* v těchto případech může nebo nemusí být objektem (o tom viz dále),¹⁴ a konečně reciproční reflexiva, od nichž je nicméně třeba odlišovat z nich vzniklá slovesa typu *prát se*.

Po tomto spíše výčtovém než vysvětlujícím přehledu¹⁵ se autor podrobně věnuje formě reflexivního komponentu v jednotlivých slovanských jazycích i jejímu vývoji a

¹³ Jedná se o známý typ, který např. Fried (2004) označuje jako „dispositional reflexive“.

¹⁴ Pokud *se* není objektem, jde o sloveso podmětné, tj. bezpředmětové. Je zřejmé, že tato skutečnost je poněkud v rozporu s formulací definice těchto tzv. objektivních reflexiv i se samotným jejich názvem.

¹⁵ Není příliš zřejmé, podle jakých kritérií byl uvedený přehled sestaven. Kromě toho není tento výčet v textu nijak souvztažen s následnou klasifikací reflexivních forem slovesa, o které bude řeč dále.

snaží se o rekonstrukci praslovanského stavu.¹⁶ Předpokládá, že v praslovanštině existovaly dva typy reflexiv: reflexiva ortotonická (akuz. *se*, dat. *sebě*) a reflexiva enklitická (akuz. **se*, dat. *si*).^{17, 18} V rámci akuzativního typu pak ve vývoji docházelo k tomu, že enklitické tvary byly postupně nahrazovány ortotonickými, takže ve staroslověnštině existovalo už jen původně ortotonické *se*, které zastávalo dvojí funkci, tj. mohlo být jak ortotonické, tak enklitické. Posléze se pak začalo specializovat jako klitikum a v přízvuchné funkci bylo nahrazováno genitivním tvarem *sebe*. Zatímco ve staroslověnštině (a tedy ani v praslovanštině) nebyl tento tvar užíván v akuzativní funkci prakticky vůbec („zcela právem byla odmítnuta teorie, že by tvary *ty* již pro prasl. mohly být akusativy“ (ibid, s. 171), v češtině se setkáme s akuzativním *sebe* běžně už od nejstarších památek (samozřejmě vedle paralelního ortotonického *sě*).

Po výkladu formy reflexivního komponentu se autor věnuje reflexivní formě slovesné (spojení slovesa s reflexivem) jako celku, zejména z hlediska její syntaxe a sémantiky.¹⁹ Nejprve podává podrobnou klasifikaci slovesných reflexivních forem (ibid, s. 120–141), tuto klasifikaci se zde pokusím shrnout:²⁰

1. **Se je objekt.** Havránek se zabývá otázkou, zda a případně kdy může být reflexivní *se* chápáno jako objekt slovesa. V některých případech je podle něj jasné, že jde o objekt, a to zvláště (tj. nikoli jenom) tehdy, pokud „reflexivní zájmeno znamená objekt

¹⁶ Věnuje se přitom jak typu akuzativnímu (*se*), tak typu dativnímu (*si*). Vzhledem k tématu této práce zde budu reflektovat především výklady vztahující se k typu akuzativnímu.

¹⁷ Pádové funkce klitických tvarů **se*, *si* však ještě podle Havránka nebyly zcela vyhraněné.

¹⁸ Argumenty ve prospěch existence prasl. **se* čerpá Havránek především z polštiny, pokračovatelem tohoto tvaru v češtině může být lašský dialektální tvar *se*, který nelze vyložit pravidelným hláskovým vývojem z prasl. *se*.

¹⁹ Autor se věnuje reflexivní formě ve všech slovanských jazycích. Vzhledem k zaměření této práce se zde budu soustředit zejména na jeho poznatky a příklady týkající se češtiny, především češtiny staré.

²⁰ Za hlavní problém této klasifikace pokládám skutečnost, že zde (podobně jako u výše zmíněného úvodního přehledu) není explicitně popsáno, podle jakých kritérií jsou vymezovány jednotlivé typy. Zdá se přitom, že tyto typy nejsou vymezovány na základě koherentního souboru kritérií. Kromě toho je třeba mít na paměti, že se jedná o pokus klasifikovat typy RFS ve všech slovanských jazycích, což může někdy vést k zavádění tříd, které by např. při klasifikaci pouze českého (neřkuli staročeského) materiálu nebyly adekvátní. (Zde uvedené číslování jednotlivých typů je vlastní.)

činnosti slovesné, který jest jen obrazem, představou, dvojníkem a pod. subjektu nebo s kterým, ač je totožný se subjektem, zachází subjekt jako s věcí cizí“ (ibid, s. 120–121), jako příklad je uveden citát z Pelclových *Příhod* (1777): *I zdálo se mi tehdáž, jako bych se ve věku Karla Čtvrtého viděl*. Havránek ovšem také předpokládá, že v některých případech, kdy je podmět agentem a zároveň i patientem děje, se nemusí reflexivum chápat jako předmět, jeho formulace jsou však v tomto směru poměrně „opatrné“: „Myslím, že v češtině nemusí býti refl. *se* u reflexiva objektivního skutečným akusativním objektem a že jest zde skutečně reflexivní sloveso, speciální forma reflexivní s jednotným významem; hranice však mezi tímto typem a typem plně rozkládajícím představu mezi děj a reálný předmět není přesná“ (ibid, s. 140). Příkladem takového skutečně reflexivního slovesa, tj. slovesa, kde reflexivní *se* není předmětem, je pro Havránka české sloveso *mýt se*. Havránekův závěr lze tedy snad shrnout tak, že někdy je v podobných případech *se* předmětem, jinde nikoli a mezi oběma skupinami nelze vést jasnou hranici.²¹

2. **Reflexiva tantum.** Havránek rozlišuje tato slovesa na ta, která byla reflexivy tantum již v praslovanštině (např. *báti se*, *smáti se*, *nadíti se*), a na taková, která se jako reflexiva tantum konstituovala až v rámci samostatného vývoje jednotlivých slovanských jazyků (v č. např. *modliti se*, *lesknouti se*, *dotknouti se*, *ptáti se*) (Havránek, 1928, s. 121).
3. ***Se* u tranzitivních sloves.** Jedná se o případy, kdy reflexivum stojí u slovesa, které je v nereflexivní formě tranzitivní. Dochází u nich ke změně valence (vzhledem k nereflexivní podobě), nemění se však sémantická role subjektu. Někdy dochází

²¹ Vyčíst z textu jasný Havránekův postoj k této otázce není úplně jednoduché, autor se k ní vyjadřuje na více místech knihy a jeho tvrzení jsou často neexplicitní, občas dokonce rozporná. Uvedenou skutečnost lze dobře ilustrovat tím, jak různě je Havránekův postoj interpretován K. Olivou v článku *Reflexe reflexivity reflexiv* (2001) a M. Komárkem v navazující polemice *Několik poznámek k Reflexi reflexivity reflexiv* (2001). Zatímco Oliva ve svém článku tvrdí, že „Havránek [pojímá] *se/si* všeobecně jako reflexivní (reflexivizující) částice, které nemají větněčlenskou platnost“ (Oliva, 2001, s. 200), s tím, že připouští některé výjimky, Komárek upozorňuje, že „Havránekův názor na tyto výrazy není tak striktní, jak by vyplývalo z Olivových formulací“ (Komárek, 2001, s. 207), což také dokládá několika citacemi. Domnívám se, že přesněji Havránekův postoj vystihl M. Komárek, nicméně vzhledem k uvedené „volnosti“ Havránekových formulací nelze vyloučit interpretace podobné té, kterou podal K. Oliva.

ke změně lexikálního významu (*držet něco* vs. *držet se něčeho*), někdy pouze ke změně pragmatické složky významu (*nosit něco* vs. *nosit se s něčím*), někdy podle Havránka ke změně významu vůbec nedochází (*vyznat hříchy* vs. *vyznat se z hříchů*). Celkově tyto případy autor třídí do pěti skupin: na typy *chytit se něčeho*, *prosít se někoho*, *sch. obečati se komu* (v č. např. *vyznati se z hříchů*), *nosit se s něčím* a konečně *rýt se v zahradě*.²² U prvních čtyř typů je *patiens* vyjádřen (jiným pádem než akuzativem, případně předložkovou vazbou), u pátého typu vyjádřen není.²³

4. **Se u objektových sloves intransitivních.** Zde jsou rozlišeny dva případy. V prvním nedochází ke změně valence ani významu (stč. *dotknúti něčeho* vs. *dotknúti se něčeho*, *zbyíti něčeho* vs. *zbyíti se něčeho* apod., viz *ibid*, s. 125–127), ve druhém se naopak valence i význam mění (např. *radit někomu* vs. *radit se s někým*).
5. **Se v kombinaci s prefixy.** Zde je uvedeno několik typů, např. *najíst se*, *napít se*, *dozvědět se*, *naslibovat se*.²⁴ Zvláštním případem jsou pak ingresa (např. stč. *vzdriemati se*, *rozstonati se*) a reciproční slovesa (*sejít se*, *smluviti se*, tento původ má i *státi se* < *sstáti se*).
6. **Se u bezpředmětových sloves.** Významově se u těchto sloves reflexivní a nereflexivní forma téměř neliší. Např. stsl. *plakati* vs. *plakati se*, *pasti* vs. *pasti se*, č. *blýskat* vs. *blýskat se*, stč. *lsknúti* vs. *lsknúti se*, *stkviati* vs. *stkviati se*.
7. **Neosobní konstrukce.** Jedná se o konstrukce bez podmětu, *agens* někdy není vyjádřen, jindy ano (dativem). Např. *spí se*, příp. *spí se mně dobře*. Stč. např. *mně se na ten trh nechce* HRADSAT, *v ty mi se lesy jíti žádá* HRADPROK.
8. **Tranzitiva s významem pasivním nebo stavovým.** U pasivního významu je subjektem *patiens*, např. *rovnalo se dříví*, stč. *(Václav) jakž se na královstvo světa DALC*. Význam stavový pak nachází Havránek u sloves typu *svalil se*, *zabil se* apod.,

²² Z Havránkem uváděných příkladů se zdá, že toto rozdělení je provedeno především na základě lexikální sémantiky jednotlivých sloves. Nebere se přitom vůbec v úvahu např. různá míra paradigmatickosti jednotlivých typů (např. její zřejmě nižší míra u *chytit se něčeho* a vyšší míra u *nosit se s něčím*).

²³ Je otázka, zda není možné za *patiens* pokládat výraz *v zahradě*, srov. „rýt zahradu“. Jako další příklad tohoto typu bez vyjádření pacienta je uvedeno např. stč. *aby se v hrad kopali* POPROŽMB.

²⁴ Havránek (1928, s. 129) sem řadí i stč. sloveso *nabíti se koho*, srov. poznámku o tomto slovese zde v kapitole o Gebauerově mluvnici.

jde tedy zřejmě o případy popisované jako *spontaneous event reflexive* (srov. např. Fried, 2004). Děj označený slovesem nemá agens, subjekt má v zásadě roli patientu. Stč. např. *jejie oči sě kaléchu* LEGKAT.

Jednou z Havránkových stěžejních myšlenek je, že „reflexivní zájmeno ztrácí v reflexivním útvaru slovesném vlastní význam zájmena a flexivního tvaru“ a dochází tak ke „změn[ě] významu spojení slovesa s reflexivním zájmenem ze složeného v jednoduchý“ (Havránek, 1928, s. 151). Jinými slovy, význam spojení slovesa a reflexivního komponentu není plně rozložen do dvou složek, nýbrž se postupně stává jednotným. Havránek dále zmiňuje některé zajímavé aspekty, které tento posun významu od složeného k jednoduchému provázejí, a dělí je do dvou skupin – zaprvé na jevy, které se týkají formální stránky spojení slovesa s reflexivním komponentem, a zadruhé na jevy, které se týkají širšího větného kontextu.

Do první skupiny řadí více jevů, z nichž některé jsou relevantní spíše pro jiné slovanské jazyky než češtinu, např. formální rozdíly mezi chováním reflexivního komponentu a jiných zájmen či náhrada dativního reflexivního komponentu akuzativním (pro češtinu je uvedena např. dial. změna *všímati si* > *všímati se* (ibid., s. 152). Za důsledek blízkého vztahu mezi slovesem a reflexivním komponentem pokládá Havránek také slovoslednou změnu typu *mi se* > *se mi*, ke které došlo v češtině doby střední. Jednou z příčin této změny podle něj je, že „se refl. *se* pro povahu partikule stalo slabším enklitikem než dativy pronominální“ (ibid., s. 155). Posledním jevem první skupiny je tendence ke kontaktnímu postavení slovesa a reflexivního komponentu, která se ale opět projevuje spíše v jiných slovanských jazycích.

Za zajímavější pokládám jevy, které souvisejí s větným kontextem reflexivní formy slovesné. Prvním, který Havránek probírá, je shoda doplňku. Ve většině slovanských jazyků včetně češtiny dochází obvykle ke shodě se subjektem, nikoli s reflexivním *se*. (Na rozdíl od případů, kdy má sloveso skutečný akuzativní objekt, včetně zájmena *sebe*.) Podobný stav byl zřejmě i v češtině staré, kde sice byla možná i akuzativní shoda (např. *Josef neduostojna sě mně* KRUML, *člověk čije sě zasloněna* KRUML), avšak tyto případy

představují spíše výjimky a většinou byla i zde shoda se subjektem (*všech božích darův mni se neduostojen* KRUML; *když se bezpečen v ní pravíš* BAWEZOP).²⁵

Druhým velmi zajímavým případem jsou situace, kde reflexivní *se* (tj. původně akuzativní tvar) stojí u slovesa, které vyžaduje genitivní rekcí. Jsou to jednak tranzitivní slovesa v záporném tvaru, u nichž by ve staré češtině měl být záporový genitiv. Příkladem toho, že se i v takovém kontextu mohlo vyskytovat *sě*, jsou např. věty *nečiň se Styrem* DALC či *ona nivčem se nepodda* DALC (ibid, s. 161). V nové češtině se samozřejmě v těchto kontextech *se* vyskytuje také, ale nelze to již pokládat za nic výjimečného, protože po záporných slovesech je tu akuzativ zcela běžný. Podobně jako u záporných sloves je tomu u sloves s jinou než akuzativní rekcí. Jde např. o stč. sloveso *brániti*, které mělo podle Havránka rekcí genitivní²⁶ (*móž syn brániti mateře* ROŽMB vs. *čím by se bránil, nemějieše* DALC), případně sloveso *vrtěti* s rekcí instrumentálovou (*vrtě očima* OTCB vs. *nevrť se tuto Uher ani Šváb* DIVKLEM).²⁷ Vzhledem k tomu, že u mnohých sloves s původně genitivní rekcí došlo ke změně na rekcí akuzativní, není ve většině případů v nové češtině na chování *se* nic zvláštního. I v dnešní češtině však myslím lze nalézt odpovídající případy, tedy případy, kdy *se* stojí u výrazu vyžadujícího doplnění genitivem. Příkladem může být např. věta *Mám se už plné zuby*,²⁸ kde spojení „mít plné zuby“ vyžaduje genitiv, nebo spojení *se* s verbálními substantivy (typu *mytí se*), na které v podobné souvislosti upozorňuje např. Oliva (2001).²⁹

²⁵ Již samotná možnost akuzativní shody doplňku však představuje jasný argument podporující hypotézu o postupném ústupu zájmenné funkce reflexivního komponentu, tedy že ve staré češtině bylo ještě reflexivum více zájmenem, než je zájmenem v češtině nové, kde je obvykle možná jen shoda nominativní.

²⁶ Havránek ovšem neuvádí, že toto sloveso mohlo mít ve staré češtině také rekcí akuzativní.

²⁷ Havránek upozorňuje, že lze najít i doklady, kde nebylo užito reflexivní *sě*, nýbrž genitiv nebo instrumentál reflexivního zájmena, např. *jmají sebe brániti té křivdě; všemu stvoření na zemi, ježto sobú hýbe* (s.164). U genitivu je ovšem pochopitelně problém v polyfunkčnosti tvaru *sebe*.

²⁸ Na tento případ mě v rámci svého semináře na FF UK upozornil L. Veselý, za což mu velmi děkuji.

²⁹ Výskyt reflexiva *sě* (*se*) i u sloves s genitivní rekcí je zřetelným projevem jeho ústupu z funkce akuzativního zájmenného tvaru směrem k „pouhému“ gramatickému prostředku. Skutečnost, že se u takových sloves reflexivum ve staré češtině vyskytovalo, je dokladem toho, že tento ústup byl patrný již ve staročeském období (byť v menší míře než v češtině nové, jak již bylo naznačeno a jak vyplývá z dalších výkladů).

Mezi další jevy související s větným kontextem řadí Havránek existenci reflexivních sloves s akuzativní rekcí, např. *dozvědět se*, kde je zřejmé, že reflexivní komponent nelze pokládat za objekt, neboť ve větě je již přítomen jiný akuzativní objekt. V ojedinělých případech je pak v některých slovanských jazycích možná situace, že u slovesa stojí jednak *se* jakožto součást reflexivní formy slovesné, jednak akuzativ reflexivního slovesa jako skutečný objekt (ibid., s. 165). Posledním zmiňovaným jevem je pak platnost reflexiva *se* pro všechny osoby.

Z dalších zajímavých jevů, které Havránek v závěru svého textu rozebírá, lze uvést spojení reflexiva *se* zájmenem *sám*, konkrétně shodu tohoto zájmena, tj. shoduje-li se se subjektem, nebo s reflexivem. Podobně jako u ostatních výrazů v doplňku, i zde je v češtině (podobně jako v ostatních slovanských jazycích) výrazně obvyklejší shoda se subjektem, a to už v češtině staré (*oběsi se sám Durynek na jívě DALC; až zapomenuch sám sebe ALXV*), ačkoli tam je (především však v překladových textech, kde jde zřejmě o vliv předlohy) často možno nalézt i shodu s reflexivem (*se samoho zdráva učíň EVOL*). Shoda s reflexivem podle Havránka v češtině nastává pouze tehdy, pokud je třeba zvláště vyjádřit „rozdvojenost subjektu na subjekt a objekt“ (ibid, s. 177), a v těchto případech je vždy jasné, že reflexivum je akuzativním tvarem zastávajícím funkci objektu.

Jako poslední zde zmíním Havránkův výklad o tom, že reflexivum *se* se nemusí ve větě opakovat, má-li stát u více slovesných tvarů.³⁰ Je tomu tak i ve stč. památkách, a to jak u sloves paratakticky spojených (*tiem se krmil a odieval HRADPROK; jakž se nebudu mieti s kým hněvati a vaditi OTCB*), tak u spojení verba finita s neurčitým slovesným tvarem (*i jěchu se tomu smieti DALC*).

³⁰ Na rozdíl od jevů předchozích (které podtrhávaly přechod od analytičnosti k syntetičnosti) jde tady o doklad toho, že spojení slovesa s reflexivem se ve většině slovanských jazyků včetně češtiny ještě plně syntetickým nestalo. Výjimkou jsou východoslovanské jazyky, kde reflexivum již samostatnost zcela ztratilo a musí se tam tedy v těchto případech vždy opakovat.

2.3 Historická mluvnice česká

Podobně jako v případě Gebauerovy mluvnice najdeme i v *Historické mluvnici české* relevantní informace o reflexivním *sě* v dílech věnovaných skloňování (Vážný, 1964) a skladbě (Trávníček, 1962). Na rozdíl od ní však o reflexivitě pojednává (v rámci kapitoly o slovesném rodu) též díl zabývající se časováním (Dostál, 1967). Celkově je tato mluvnice samozřejmě výrazně stručnější než dílo Gebauerovo a uvádí také méně dokladů, na druhou stranu jsou však její výklady někdy přesnější a obsahuje také některé novější poznatky (včetně poznatků získaných z Havránka (1928)).

Pokud jde o díl věnovaný skloňování, je zde v rámci kapitoly o skloňování zájmen podán přehled tvarů stč. reflexivního osobního zájmena (Vážný, 1964, s. 119). Pro akuzativ jsou uvedeny tvary *sě*, *sebe*, pro genitiv tvary *sebe*, *sě*, tedy v opačném pořadí (s ohledem na původní funkce obou tvarů). Co se týče akuzativního tvaru, v poznámkách k jednotlivým tvarům se dále uvádí, že v praslovanštině existovala kromě tvaru **sę* také varianta **se*, která se odráží v lašské podobě *s'e*, příp. *se* (namísto očekávaného ***sa*) (s. 120), a dále zde najdeme informaci o pronikání dlouhého genitivního tvaru do akuzativu s tím, že na rozdíl od nové češtiny se mohl krátký tvar vyskytovat také po předložce či při důrazu (např. *hled' pod se* FLAŠRADA). Pokud jde o tvar genitivní, situace je podobná jako u Gebauera: uvádí se, že u osobních zájmen *mne*, *tebe* a *sebe* dochází k pronikání krátkého tvaru do genitivu, nicméně uvedené doklady svědčí o této skutečnosti pouze u tvarů *mě* a *tě*, nikoli u tvaru *sě*.

Díl věnovaný morfologii slovesa (Dostál, 1967) zmiňuje reflexivní *sě* v kapitole o slovesném rodu, v rámci pojednání o pasivu (s. 183–184). Pasivem rozumí takový slovesný tvar, u kterého není činitel děje (agens) podmětem. Rozlišuje se zde pasivum osobní (podmětem je patiens) a pasivum neosobní, u kterého „je slovesný predikát bez subjektu“ (s. 183). Pasivum se podle této mluvnice „vyjadřovalo jednak pomocí reflexivních sloves, jednak opisem“ (s. 183).

V následujících odstavcích se pak autor nicméně nezabývá pasivem, nýbrž reflexivními slovesy, přičemž čerpá především z Havránka (1928). Rozlišuje tato slovesa na reflexiva tantum, např. *skvrieti se*, *octnúti se*, *chvieti se*, *mykati se*, *viklati se*, *káti se* apod. (s. 184), a slovesa, která se někdy vyskytují s reflexivním *sě*, jindy bez něj. V rámci

této skupiny pak rozlišuje mezi takovými slovesy, u nichž (ne)přítomnost *sě* vede ke změně významu (např. *jieti – jieti sě*, *hrnúti – hrnúti sě*), a těmi slovesy, která mají stejný význam s reflexivním *sě* i bez něj (např. *leknúti (sě)*, *mrknúti (sě)*, *žasnúti (sě)*).

V dílu *Skladba* se F. Trávníček (1962) zabývá reflexivním *sě* především v kapitole o tzv. větách s obecným podmětem (s. 34–40). Rozlišuje několik typů takových vět,³¹ přičemž na prvním místě uvádí typ *tam svobodně může (může sě) jieti*. Tento typ dělí do dvou podtypů: na podtyp nereflexivní a podtyp reflexivní. U podtypu nereflexivního není vyjádřen podmět a sloveso má tvar 3. os. sg. mužského rodu (vyjadřuje-li jmenný rod), např. *když je [= jablka] rozřeže, tehda jsú plna popela* CESTMAND nebo *by ot břěha pláně taká, jakž by mohl dovrci s praka* ALXV. Podtyp reflexivní se pak vyznačuje přítomností reflexiva *sě* a slovesem ve 3. os. sg., vyjadřuje-li sloveso jmenný rod, je v neutru (např. *čte se o jednom v kronice římské* ŠTÍTŠACH). Jak autor uvádí, „reflexivum s obecnou platností [tj. podtyp reflexivní] vyskytuje se v starém jazyce poměrně zřídka, a to hlavně až v textech pozdějších“ (s. 36), naopak podtyp nereflexivní je podle něj ve staré češtině živý, na s. 34–35 je uvedeno velké množství dokladů. Kromě toho je zajímavé, že toto reflexivum není možné podle Trávníčka pokládat za pasivum, jedná se o věty činné, „s obecným nevyjádřeným podmětem“ (s. 36; tímto názorem se tedy autor odlišuje od stanoviska Dostálova (1967) dílu mluvnice, který podobné případy chápe jako neosobní pasivum).

Trávníček se zabývá také slovosledem, relevantní informace o *sě* lze nalézt v kapitole věnované postavení příklonek (s. 149–155). V této oblasti je jeho výklad podrobnější než výklad Gebauerův, přichází zde navíc s některými závěry, které jsou s Gebauerovým výkladem v rozporu. Rozpory lze ovšem nalézt i v samotném Trávníčkově textu – tvar *sě* se totiž v úvodu kapitoly (s. 149) řadí mezi tzv. příklonky stálé, tedy takové, které jsou příklonné vždy,³² na s. 151 uvádí, že ve staré češtině šlo o příklonku nestálou, bohužel však neuvádí kontexty, které by rozlišovaly její užití příklonné a nepříklonné.

³¹ Kromě dále probíraného typu jsou to následující typy: typ *když člověk ustane* (tedy věty s podmětem *člověk*), typ *řiekajú*, příp. *ľudé řiekajú* (věty s podmětem *ľudé* nebo věty s nevyjádřeným podmětem a slovesem ve 3. os. pl.), typ *s poctivostí nejdál dojdeš* (věty se slovesem ve 2. os. sg.) a konečně typ *vidáme to* nebo *vidáte to* (věty se slovesem v 1. či 2. os. pl.).

³² Na rozdíl od příklonek nestálých, které v některých kontextech přízvuk nesou.

Podobně jako Gebauer mluví Trávníček o tom, že příklonky byly kladeny zpravidla za první člen (*když sě zdravie rušie* LEGJID), příp. za první slovo prvního členu (*mnoho sě dievek k Vlastě obra* DALC). Podrobněji se však zabývá případy, kdy tomu tak není, tedy kdy příklonka stojí za jiným než prvním členem. Z jeho složitých výkladů vyplývá, že lze rozlišit tři základní typy případů. Prvním typem jsou kontexty, kde prvním členem je některá spojka, např. *že, nali, ano, sedě, a, i, ale* (ne *ale však, avšak*). V těchto případech bývá příklonka až za druhým členem (např. *pravie, že móž sě i neknězi zpoviedati* ŠTÍTKLEM), důvodem je, že tyto spojky jsou od původu citoslovce, tj. původně se jednalo o samostatné věty, takže prvním členem věty byl až výraz, který po spojce následuje. Druhým typem jsou případy, kdy je první člen věty dlouhý, tehdy bývá příklonka až za členem druhým, např. *tatoť řeč tvá nelíbí mi se* ŠTÍTKLEM. Někdy se však podle mě nabízí otázka, co vše lze pokládat za (jeden) první člen věty, např. Trávníček mezi tyto případy řadí i doklad *léto božie tisíc dvě stě den svatého Gotharda u poledne na mnoho miest země sě trāsla velmi* PULK, kde druhým členem je podle něj slovo *země* a všechna předcházející slova tvoří člen první. Případy třetího typu jsou podle autora důsledkem toho, že „pravidlo o postavení příklonek za prvním členem ještě veskrze neproniklo“ (s. 151), reflexivní *sě* tu stojí většinou vedle slovesa, např. *tehda d'ábel užasl sě* PAS.

Více pozornosti než Gebauer věnuje Trávníček také kontextům, kde vedle sebe stojí více příklonek (a dochází také k částečně odlišným závěrům). Uvádí, že slovosledně první příklonkou bývá *-li*, následované nepřízvučnými pomocnými tvary slovesa *být*. Až po nich následují ostatní příklonná slova (včetně *sě*). Výjimkou jsou kontexty, kde vedle sebe stojí nepřízvučný pomocný tvar slovesa *být*, dativ osobního zájmena a reflexivum *sě*, tehdy stojí tvar slovesa *být* zpravidla jako poslední (např. *vždyť mi se jest ve všem protivila* ŠÍTŠACH). Pokud jde o kombinace *sě* a dativu osobního zájmena, je třeba rozlišovat, o jaké zájmeno se jedná. Pokud jde o tvar *mi*, ten velmi často předchází před reflexivem (*píti mi sě chce* PAS). U dativních tvarů ostatních sloves máme však četné doklady na obě slovosledné možnosti (např. *aby mu sě neposmievali* ALBRÁJ, ale *kak by sě mu to dostalo* ALXV).

2.4 Shrnutí

Nyní se pokusím shrnout nejdůležitější poznatky ze všech prací, tedy ty poznatky, které jsou relevantní pro můj výzkum. Zaměřím se přitom zvláště na informace týkající se tří dále popisovaných funkcí reflexiva, totiž akuzativního *sě*, spontánnosti a deagentizace.

Pokud jde o **akuzativní tvar**, všechny zdroje se shodnou, že ve funkci akuzativu existovala konkurence mezi tvary *sě/se* a *sebe*. Šíření tvaru *sebe* ve funkci akuzativu přitom probíhalo postupně („tu bývá v jazyku starším často ještě tvar kratší, tj. akk. vlastní, kde nyní je pravidlem tvar delší“ (Gebauer, 1960, s. 525–526)), ovšem tvar *sebe* se již v platnosti akuzativu vyskytuje od nejstarších památek. Co se týče distribuce obou tvarů, Gebauer (1960, s. 525) uvádí, že delší tvar se uplatňoval „zvláště ve spojení s předložkou a při důrazu“, jak ovšem ukázal můj výzkum, v případě spojení s předložkou je nutné toto tvrzení pro starou češtinu korigovat, o tom viz dále.

Tvar *sě* mohl na rozdíl od nové češtiny stát v dosahu rematizátoru nebo v koordinaci s jiným akuzativním výrazem.³³ Pokud jde o shodu doplňku, na rozdíl od nové češtiny se mohl doplněk u sloves v reflexivní podobě shodovat nejenom s podmětem, ale i s akuzativním *sě*, byť shoda nominativní byla podle Havránka častější. Gebauer (2007, s. 227) dále upozorňuje na skutečnost, že už ve staré češtině mohlo mít reflexivní zájmeno reciproční interpretaci. Havránek pak ukazuje, že reflexivní *sě* mohlo stát i u sloves s jinou než akuzativní rekcí. V souvislosti s akuzativním *se* se Havránek věnuje otázce, zda je možné v případech typu „mýt se“ obhájit tvrzení, že reflexivum je skutečným objektem slovesa. Jeho závěr není jednoznačný, je však třeba upozornit na to, že tuto otázku řeší autor v kontextu nové češtiny, přičemž, jak ukážu, ve staré češtině bylo reflexivní *sě* více akuzativem, než je akuzativem novočeské reflexivum.

Doklady druhé funkce, **spontánnosti**, lze nalézt již u Gebauera, který ovšem takové doklady chápe jako pasivum.³⁴ Jako zvláštní kategorii je chápe až Havránek, který je

³³ V nové češtině může být v těchto kontextech obvykle pouze tvar *sebe*. Tato skutečnost je argumentem podporujícím hypotézu o tom, že tvar *se* postupně ztrácí funkci akuzativního zájmenného tvaru, neboť dochází k omezování strukturních kontextů, v nichž se může jakožto zájmenný tvar realizovat.

³⁴ Srov. např. jeho doklad *shromáždily sú t' se vody* ŽALTWITTB.

označuje jako reflexivní formy slovesa s významem stavovým. Podrobnější charakteristika této kategorie však v citované literatuře o staré češtině uvedena není.

Třetí zde popisovanou funkcí je **deagentizace**. Zmiňují ji všechny citované zdroje, byť pod různými názvy.³⁵ Autoři se shodují, že dokladů na deagentizaci je ve staré češtině jen málo,³⁶ Trávníček toto tvrzení doplňuje tím, že ve staré češtině byl obvyklý jiný, nereflexivní typ deagentizace, tedy typ, kdy ve větě není přítomen podmět a sloveso je v nereflexivní podobě ve 3. osobě singuláru maskulina (vyjadřuje-li jmenný rod). Na rozdíl od nové češtiny bylo možné u reflexivní deagentizace vyjádřit předložkovou frází *agens*. Podle přítomnosti podmětu/patientu je možné rozlišit deagentizaci na osobní a neosobní, přičemž relevantních dokladů na neosobní deagentizaci je velmi málo (Gebauer (2007, s. 13) uvádí jen doklady ze střední češtiny, Havránek zase u neosobních konstrukcí uvádí příklady jako *nechce se mi* nebo *žádá se mi*, které nelze pokládat za deagentizaci ve zde popisovaném smyslu³⁷).

Jak vyplývá z uvedeného shrnutí, informací, které lze o příslušných funkcích staročeského reflexiva *se* najít v odborné literatuře, není mnoho a mají spíše útržkovitý charakter. Moje práce proto k poznání dané problematiky přispěje především tím, že poskytne relativně ucelený popis jednotlivých funkcí reflexiva včetně přechodových jevů mezi těmito funkcemi. Kromě toho přidá poznatky týkající se gramatických a sémantických charakteristik relevantních pro jednotlivé funkce (např. slovesný vid, životnost podmětu a podobně) a nabídne čtenářům přehled konkrétních dokladů realizací těchto funkcí ve staročeských textech. V některých případech pak bude tato práce dosud známé poznatky nejen doplňovat, nýbrž také korigovat (např. zmiňovaná Gebauerova poznámka o distribuci tvarů *se* a *sebe* po předložkách).

³⁵ Srov. již zmíněnou neshodu mezi Dostálem (1967) a Trávníčkem (1962) na tom, zda je možné příslušné případy označovat jako pasivum.

³⁶ Viz Gebauerova (2007, s. 572) poznámka, že „způsob tento [tj. osobní deagentizace] rozmáhá se v jazyku novém příliš; v jazyku starém bývalo častěji passivum vlastní“. Jak bude ukázáno dále, tento názor byl mým výzkumem potvrzen.

³⁷ Jedná se o slovesa vyjadřující duševní stav, u nichž je nositel tohoto stavu vyjádřen dativem, taková slovesa nezařazují do žádné ze tří popisovaných funkcí.

3. Výzkum

Cílem mého výzkumu je identifikace a následný popis (především syntaktických) funkcí, které ve staré češtině mohlo zastávat reflexivum *sě*, a dále popis vlastností (např. morfologických, sémantických), které jsou s identifikovanými funkcemi spojeny. Tento popis má sloužit mimo jiné k ověření hypotézy, že u reflexivního *sě* je možné v průběhu jazykového vývoje pozorovat postupný ústup jeho funkčního využití jako akuzativního zájmena ve prospěch jeho fungování jako gramatického prostředku. Předpokladem tedy je, že ve staré češtině tento ústup ještě nebyl patrný tolik jako v češtině nové.

Vzhledem k tomu, že (pokud je mi známo) v současnosti neexistuje dostatečný korpus staročeských textů, jehož součástí by byla anotace lingvistických jevů relevantních pro tento výzkum (např. morfologických kategorií slovesa, syntaktických funkcí jednotlivých výrazů apod.), bylo třeba nejprve nashromáždit vlastní jazykový materiál a ten následně manuálně oannotovat. Vzhledem k možnostem práce šlo tedy převážně o výzkum kvalitativní, případná kvantifikace je nutně vždy pouze orientační.

Starou češtinou zde v souladu s obecným chápáním tohoto pojmu rozumím jazyk od nejstarších památek přibližně do konce 15. století. Vzhledem k tomu, že se jedná o období přesahující svou délkou dvě století, bral jsem při práci s jazykovým materiálem v úvahu také hledisko chronologické, neboť v průběhu staročeského období mohlo ve zkoumané oblasti jazyka dojít k určitým změnám. Toto hledisko se ukázalo jako relevantní především v případě deagentní funkce reflexiva.

3.1 Metoda výzkumu

Pro svůj výzkum jsem zvolil následující postup:

1. Sběr dat. Bylo třeba vytvořit pracovní korpus dokladů staročeského reflexiva *sě* (resp. spojení slovesa + *sě*), a to v obou jeho fonologických podobách, tj. jak v podobě

před ztrátou jotace, resp. depalatalizací³⁸ (*sě*), tak v následné podobě *se*. Pokud jde o rozsah tohoto korpusu, ideální by byl samozřejmě korpus co největší, bylo však třeba jej přizpůsobit skutečnosti, že jednotlivé doklady bylo třeba před vlastní analýzou manuálně anotovat a třídit. Celkem korpus obsahuje 390 dokladů, vzhledem k tomuto počtu má tedy práce charakter pilotní studie, která má přinést základní vhled do dosud jen velmi málo probádané oblasti.

Jednotlivé doklady obsahují kromě samotného reflexiva dostatečně široký jazykový kontext, který umožní následnou analýzu každého dokladu, dále informaci o zdrojovém textu a také o jeho dataci, aby bylo možné doklady v korpusu strukturovat také z hlediska chronologického. Pokud jde o zdrojové texty, jedná se o texty různých žánrů (texty narativní, lékařské, astrologické, náboženské traktáty apod.). Ideálem by byly pokud možno texty původně české, nikoli překlady,³⁹ ovšem vzhledem k tomu, že původnost je v kontextu středověké literatury pojmem dosti problematickým, není pochopitelně možné na tomto hledisku absolutně trvat.

2. Anotace získaných dat. Jednotlivé získané doklady bylo třeba manuálně prozkoumat a vytvořit tak popis (anotaci) jejich základních gramatických a sémantických vlastností, využitelný při další analýze těchto dokladů.

Pozornost byla především věnována jednak vlastnostem příslušných sloves (ve spojení sloveso + reflexivní *sě*), jednak vlastnostem valenčních doplnění těchto sloves. V případě sloves šlo především o jejich valenci, dále o to, zda se jedná o slovesa dějová, nebo nedějová, z morfologických charakteristik bude zkoumán především vid, dále finitnost slovesného tvaru, u finitních tvarů pak také osoba a číslo, způsob a čas. Z valenčních doplnění jsem se soustředil zejména na podmět, případně také na agens, resp. na nositele děje/stavu (pokud nebyl vyjádřen podmětem).

³⁸ Otázku, zda se jedná o skutečnou ztrátu jotace, nebo prostou depalatalizaci původně měkkého *s* (srov. např. Komárek, 2006), se zde zabývat nebudu, neboť fonologická rovina zkoumaného jevu je mimo oblast zájmu této práce.

³⁹ U překladů je možné očekávat ovlivnění zkoumaného jevu původní předlohou, problematika reflexivních konstrukcí ve staročeských překladech by si proto zasloužila zvláštní výzkum.

3. Identifikace funkcí reflexivního *sě*. Doklady bylo třeba utřídit a na základě jejich vzájemných strukturních podobností pak identifikovat jednotlivé typy, které se liší podle toho, jakou funkci v nich zastává reflexivní *sě*. Výsledkem této fáze tedy byla identifikace jednotlivých funkcí staročeského reflexiva.

Při této identifikaci jsem vycházel především ze syntaktických a sémantických vlastností konstrukcí, v nichž se reflexivum vyskytuje. Bylo rovněž možné přihlédnout i k některým popisům, které se týkají funkcí novočeského *se* (srov. např. Fried, 2004), vždy však bylo třeba mít na paměti, že se jedná o popis jiného vývojového stádia češtiny, ve kterém může být situace do značné míry odlišná. I v případě, že byly ve staré češtině u reflexiva identifikovány strukturně podobné funkce, jako má reflexivum novočeské, mohou se tyto funkce v určitých detailech lišit. Odhalení těchto odlišností bylo jedním z cílů výzkumu.

4. Analýza dat. Cílem analýzy dat bylo usouvztažnit dříve vytvořené anotace vlastností jazykových dat a identifikovaných funkcí reflexivního *sě* (srov. zde body 2, 3). Pozornost byla tedy zaměřena na hledání korelací mezi jednotlivými parametry, bylo třeba zjistit, jaké anotované vlastnosti dokladů jsou typické pro jednotlivé funkce, případně jaký je vztah těchto korelací k hledisku chronologickému. Nalezené korelace je vzhledem k pilotnímu charakteru práce potřeba chápat spíše jako doklad existence určitých tendencí, nikoli jako doklad existence závazných gramatických pravidel.

5. Popis jednotlivých funkcí. Doložené funkce bylo třeba popsat. Popis je založen na výsledcích analýzy, musí být co možná nejúplnější, jeho obsahem je základní vymezení (definice) dané funkce, výčet vlastností prototypických případů, informace o jevech pomezích (např. pomezí mezi dvěma různými funkcemi), případně o jevech jinak zvláštních. Součástí popisů jednotlivých funkcí je též velké množství příkladů, tj. konkrétních dokladů příslušných jevů vybraných z pracovního korpusu.

Vytvoření těchto popisů, z nichž je patrná základní distribuce a funkční využití staročeského reflexiva *sě*, lze pokládat za jeden z cílů výzkumu i celé této práce.

3.2 Jazyková data

Jak bylo uvedeno výše, pro účely výzkumu bylo třeba vytvořit pracovní korpus dokladů staročeského reflexiva *sě*. Korpus bylo třeba vytvořit tak, aby obsahoval jazyková data ze staročeských textů různých žánrů, a to textů pokud možno původně českých. Vzhledem k tomu, že jednou z vytčených zásad bylo i sledování chronologie, bylo zapotřebí tento korpus vytvořit tak, aby byl z chronologického hlediska pokud možno rovnoměrný, tj. obsahoval vyvážené množství dokladů z různých časových stádií.

Pro získání dokladů byla využita Staročeská textová banka vytvořená v Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR.⁴⁰ Staročeská textová banka umožňuje vyhledávání konkrétních výrazů (včetně regulárních výrazů) ve staročeských textech (v elektronické podobě), které jsou v ní obsaženy. Mimo jiné umožňuje vyhledávat doklady i z konkrétních jednotlivých památek, čehož bylo při tvorbě pracovního korpusu využito.

Za účelem dosažení chronologické vyváženosti jsem se rozhodl využít rozdělení staročeského období do šesti chronologických vrstev, jak je navrženo ve *Staročeském slovníku* (1968, s. 14). Rozložení těchto vrstev charakterizuje následující tabulka:

chronologická vrstva	časové zařazení památky
A	do roku 1300
B	1300–1350
C	1350–1380
D	1380–1410
E	1410–1450
F	1450–1500

Cílem bylo, aby byla v pracovním korpusu každá z vrstev zastoupena stejným počtem dokladů. Tento cíl byl splněn pouze částečně – obecně je totiž dochovaných památek z vrstvy A relativně velmi málo a ve Staročeské textové bance tak bylo z této vrstvy nalezeno pouze 5 dokladů reflexivního *sě*. Z vrstvy A bylo tedy do pracovního

⁴⁰ Staročeská textová banka včetně podrobných informací o ní je k dispozici na webové adrese <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>.

korpusu zařazeno těchto 5 dokladů, z každé z ostatních vrstev pak po 77 dokladech. Celkem tedy korpus obsahuje 390 dokladů.

Pokud jde o samotné vyhledávání dokladů ve Staročeské textové bance, byly nejprve pro každou z vrstev vybrány památky pro vyhledávání,⁴¹ následně byl do vyhledávače zadán dotaz ve formátu „s[eě]“ and zkratkaPramene == „XYZ“.⁴² Z výsledků takového vyhledávání by v ideálním případě bylo potřeba náhodně vybrat určitý počet dokladů, to však aplikace Staročeské textové banky neumožňuje. Z tohoto důvodu bylo vždy třeba určitý počet dokladů vybrat manuálně. Do korpusu nebyly zahrnuty ty doklady, u nichž je přítomnost reflexivního *sě* způsobena tím, že příslušné sloveso je reflexivum tantum.⁴³ Všechny ostatní doklady byly do korpusu zahrnuty.⁴⁴

Památky, které byly zahrnuty do vyhledávání, jejich zkratky,⁴⁵ zařazení do chronologické vrstvy i počet dokladů z těchto památek v pracovním korpusu vyjadřuje následující tabulka:

⁴¹ Ke kritériím tohoto výběru viz výše.

⁴² Výraz „s[eě]“ znamená, že byly vyhledávány všechny výrazy „se“ a všechny výrazy „sě“. Za „XYZ“ je třeba dosadit zkratku konkrétního pramene, v němž byly tyto výrazy vyhledávány.

⁴³ Reflexiva tantum by (zejména z diachronního hlediska) bylo pochopitelně také vhodné zkoumat, nicméně takové zkoumání přesahuje možnosti této práce.

⁴⁴ Pochopitelně nebyly do korpusu zahrnuty ani ty případy, kdy vůbec nešlo o reflexivum, srov. homonymii podoby reflexiva po ztrátě jotace s vokalizovaným tvarem předložky *s*.

⁴⁵ Zkratky jsou voleny podle soupisu pramenů a zkratk ve *Staročeském slovníku* (1968, s. 55–118). Stejně zkratky budou používány i dále zde pro odkazování k jednotlivým památkám.

vrstva	památka/pramen	zkratka	počet dokladů
A	Kunhutina modlitba	MODLKUNH	4
	Svatojiřské přípisky	PŘÍPJŘ	1
B	Alexandreida, zlomek Jindřichohradecký	ALXH	35
	Dalimilova kronika, rukopis Vídeňský	DALV	42
C	Desatero kázanie božie	DESHRAD	17
	Legenda o svatém Prokopu	HRADPROK	21
	Satiry tzv. Hradeckého rukopisu	HRADSAT	18
	Umučení Pána (Hradecké)	HRADUMUČ	21
D	Podkoní a žák	PODKU	24
	Sbírka přísloví připisovaná Smilu Flaškovi z Pardubic	PŘISLFLAŠ	27
	Štítenský sborník klementinský	ŠTÍTKLEM	26
E	Jan Hus: Dcerka nebo O poznání cesty pravé k spasení	HUSD CERKAH	5
	Hvězdářství krále Jana	HVĚZD	22
	Jakoubek ze Stříbra: Dvanáctero užitků přijímání z kalicha	JAKKAL	8
	Kronika velmi pěkná o Janovi Žižkovi	KRONŽIŽKA	29
	Lékařství neznámého františkána	LÉKFRANTA	13
F	Martin Kabátník: Cesta z Čech do Jeruzaléma a Egypta	CESTKABK	28
	Hynek z Poděbrad, Neuberský sborník	HYN	21
	Petr Chelčický: O trojím lidu řeč	CHELČLID	9
	Naučení Ludvíka z Pernštejna rodičům o vlastním vychování	NAUČROD	19

Tento korpus představuje základní zdroj jazykového materiálu, s nímž jsem při svém výzkumu pracoval. Kromě něj jsem však pracoval také s dalšími zdroji, především s aplikací SyD vyvinutou v Ústavu českého národního korpusu FF UK.⁴⁶ Tato aplikace, resp. její diachronní část, již jsem využíval, umožňuje porovnávat zastoupení dvou (nebo i více) zadaných textových řetězců v diachronním korpusu *Diakon*,⁴⁷ jejím výstupem jsou grafy a tabulky vyjadřující vzájemný poměr těchto řetězců v závislosti na čase. Vzhledem k tomu, že korpus, s nímž aplikace pracuje, neobsahuje relevantní morfologické, syntaktické ani sémantické vlastnosti textů, bylo možné tuto aplikaci využít pouze

⁴⁶ Tato aplikace je dostupná na webové adrese <http://syd.korpus.cz/>. Na stejné adrese je rovněž k dispozici podrobný popis této aplikace.

⁴⁷ Informace o tomto korpusu lze rovněž nalézt na adrese <http://syd.korpus.cz/>.

okrajově, a to pro zkoumání variant reflexivního zájmena v kombinaci s vybranými prepozicemi.⁴⁸

3.3 Identifikované funkce

Lze konstatovat, že v souladu s očekáváními se funkční spektrum staročeského reflexivního *sě* ukázalo být poměrně široké. Jednotlivé funkce se přitom značně liší mírou své paradigmatickosti, některé z nich lze chápat jako funkce spíše gramatické, jinde jde spíše o lexikalizaci reflexivní podoby konkrétního slovesa (např. *jmieti* „mít, vlastnit“ vs. *jmieti sě* „chovat se, počínat si“), někdy vstupuje do hry též hledisko slovotvorné (zejména kombinace s prefixy, např. *mysliti* „myslet“ vs. *domysliti sě* „domyslet se, dovtípit se“).

V souladu s celkovým zaměřením této práce jsem se soustředil na ty funkce, které je možné pokládat spíše za funkce gramatické. Byly tak identifikovány tři základní typy (funkce): **akuzativní sě**, tj. reflexivum, které lze do jisté míry chápat jako akuzativní tvar zvrátneho osobního zájmena (srov. doklad (1)), **spontánnost**, kdy se jedná o děj, který probíhá bez působení agentu, funkcí podmětu je zde vyjadřovat patiens (příklad (2)), a **deagentizace**, kdy je agens odsunut z pozice podmětu (tj. buď není vyjádřen, nebo je vyjádřen jinak než podmětem) a funkcí podmětu je vyjadřovat patiens (doklad (3)).

- (1) *chci, aby poznala sě vědúc, k komu jsi podobná stvořena* HUSDCERKAH
- (2) *tak sě zdáše, by v ty časy všechny sě skály sbořily* ALXH⁴⁹
- (3) *každý se k tomu má vésti jakž moha, aby nade všecko miloval Pána Boha* NAUČROD

Předpokládám, že tyto tři funkce reflexivního *sě* mají charakter prototypů. Jednotlivé doklady se tedy těmito prototypům do různé míry blíží, resp. do různé míry se od nich vzdalují, čím jsou od prototypu dále, tím méně mají vlastností typických pro danou funkci. Jedním z důsledků této prototypické organizace je, že uvedené tři typy nemají pevně dané

⁴⁸ Viz kapitola 4.9.

⁴⁹ Podtržení zde signalizuje zkoumaný jev, používám ho zde v těch případech, kdy citovaný doklad obsahuje více než jedno reflexivum, aby bylo zřejmé, kterého reflexiva se příslušný výklad týká.

hranice. Při práci s jednotlivými doklady je tak třeba si být vědom toho, že lze v praxi narazit jednak na případy do různé míry lexikalizované, u nichž dochází k různým významovým posunům (např. posun od akuzativního *sě* u slovesa *uvázati se* „ujmout se něčeho“ v dokladu (4), kde význam slovesa *uvázati se* je značně odlišný od významu slovesa *uvázati* „obvázat, uplést“) a dále k jevům, které lze chápat jako jevy na pomezí mezi dvěma různými funkcemi (jde např. o přechody mezi akuzativním *sě* a spontánností).

(4) *veždy toho žádaji, aby se v to někto moudrý uvázal a vše české skutky v jedno svázal*

DALV

Pokud jde o celkovou kvantifikaci jednotlivých funkcí, jako akuzativní *sě* bylo reflexivum identifikováno v 107 případech (z celkového počtu 390 dokladů), v 71 případech šlo o spontánnost a jako deagentizace jich bylo identifikováno 18. Je ovšem nutné zdůraznit, že vzhledem k tomu, že jednotlivé typy nemají pevně dané hranice, musíme tuto kvantifikaci vnímat pouze jako kvantifikaci orientační. Přesto se však jasně ukazuje, že zatímco první dva typy jsou v pracovním korpusu zastoupeny relativně hojně, a to ve všech chronologických vrstvách, dokladů na deagentizaci je výrazně méně a vyskytují se především v chronologických vrstvách mladších.⁵⁰

Porovnáme-li tři uvedené funkce staročeského reflexiva *sě* se stavem v češtině nové, zjistíme, že všechny tyto tři funkce se v nové češtině vyskytují také. Je však třeba upozornit, že v jednotlivých detailech se tyto staročeské typy od novočeských liší, srov. např. již zmíněnou možnost akuzativního *sě* stát po předložce nebo možnost vyjádřit u deagentizace agens předložkovou frází.⁵¹

⁵⁰ Toto zjištění odpovídá výše zmiňovanému poznatku Gebauerovu, že ve staré češtině je tento typ zastoupen výrazně méně než v češtině nové.

⁵¹ V souvislosti s rozdíly mezi starou a novou češtinou je dále možné upozornit na skutečnost, že v pracovním korpusu nebyl nalezen jediný doklad na typ *spí se mi tu dobře*, který je v nové češtině obvyklý a označuje se např. jako dispositional reflexive (srov. Fried, 2004, s. 638–641). Vzhledem k rozsahu korpusu tato skutečnost sice neopravňuje k tvrzení, že ve staré češtině taková konstrukce neexistovala, lze ovšem předpokládat, že pokud existovala, pak pravděpodobně nebyla příliš rozšířená.

Následující tři kapitoly jsou věnovány detailnímu popisu každé ze tří identifikovaných funkcí. U každé funkce je nejprve podáno její základní vymezení pomocí prototypických vlastností, následně jsou popsány další její charakteristické vlastnosti, je upozorněno na jevy vzdálenější, probrány jsou doklady na pomezí mezi funkcemi, případně je pozornost věnována některým dalším zajímavým případům nebo celým typům případů.

4. Akuzativní sě

V této kapitole se budu věnovat popisu reflexiva *sě*, které je možné pokládat za akuzativní tvar zvrátého osobního zájmena,⁵² tento popis bude založen především na dokladech obsažených ve výše popsaném pracovním korpusu. Jak již bylo poznamenáno, z celkového počtu 390 dokladů jich bylo jako akuzativní tvary vyhodnoceno 107. Na některých popisovaných vlastnostech se zároveň pokusím ukázat, že ve staré češtině bylo reflexivní *sě* bližší prototypickému akuzativu, než je reflexivum novočeské, což lze pokládat za potvrzení hypotézy o posupném ústupu toho výrazu z funkce zájmenného tvaru.

Jednotlivé doklady je možné rozdělit podle dvou hledisek. Prvním hlediskem je hledisko syntaktické, totiž to, zda tvar *sě* představuje bezpředložkový akuzativ, nebo je součástí předložkové fráze a stojí proto za předložkou s akuzativní rekcí. Dokladů prvního typu je 100, tedy velká většina. Řídícím členem bezpředložkového akuzativu je ve většině případů sloveso, jedinou výjimkou je doklad (1), kde je řídícím členem deverbativní adjektivum.⁵³ Dokladů na reflexivum po předložce je pouze 7, tj. znatelně méně.

(1) *vítaj, kráľu všemohúci [...] svým milým sě zjevující* MODLKUNH⁵⁴

Druhým hlediskem je hledisko sémantické, které je založeno na tom, zda tvar *sě* je vlastním reflexivním zájmenem, nebo zájmenem recipročním.⁵⁵ Dokladů na vlastní reflexivum je v korpusu 83, dokladů na reciproční *sě* naproti tomu 24.

Popsaná dvě kritéria spolu navzájem nesouvisí a mohou se tedy vzájemně křížit. Z uvedených kvantifikací vyplývá, že největší skupinu akuzativních *sě* tvoří bezpředložková vlastní reflexiva, závislá na slovese nebo deverbativu, takových dokladů je

⁵² Připomínám, že o *sě* jakožto akuzativním tvaru zájmena pojednávají všechny zdroje probírané v kapitole 2.

⁵³ Držím se zde tradičního chápání složených tvarů nt-ového participia jako adjektiv, slovnědruhovā klasifikace těchto tvarů nicméně (samozřejmě) není pro tuto práci podstatná.

⁵⁴ K otázce, zda se v daném případě skutečně jedná o akuzativní *sě*, viz kapitola 4.1.2.

⁵⁵ Tento rozdíl je založen na (ne)přítomnosti recipročního vztahu, k vymezení recipročního vztahu viz níže, kapitola 4.8.

v pracovním korpusu 77. V následujících pasážích se tedy budu věnovat právě této skupině, ostatní případy (tedy reciproční *sě* a *sě* po předložce) budou stručněji popsány v závěrečných částech této kapitoly.

4.1 Vymezení a základní vlastnosti

Konstrukce, v nichž má reflexivní *sě* funkci akuzativního zájmenného tvaru závislého na slovese, je možné vymezit především z hlediska syntaktického a sémantického. Jedná se o struktury, kde řídicím členem je tranzitivní sloveso v aktivu. Toto sloveso obecně vyžaduje minimálně dvě doplnění, z nichž jedno (podmět) z hlediska sémantického plní roli agentu, druhé (předmět) roli patientu. V probíraných konstrukcích je předmětové/patientní doplnění slovesa obsazeno akuzativním tvarem reflexivního zájmena *sě*, které je koreferenční s doplněním podmětovým/agentním.

Jde tedy o děje, u nichž je agens a patiens identický, tj. agens, který děj způsobuje, je tímto dějem zároveň zasahován. Lze proto konstatovat, že v těchto případech se děje účastní pouze jedna entita, a to ve dvou funkcích: ve funkci toho, kdo děj způsobuje (agentu), i toho, kdo je jím zasažen (patientu). Příkladem konstrukce s akuzativním *sě* může být doklad (2):

(2) *a v některé [komórcce] se také třie nebo čtyřie myjí DESHRAD*⁵⁶

Sloveso *mýti* vyžaduje jednak doplnění agentem („kdo myje“), jednak doplnění patientem („koho/co myje“). V daném případě je agens i patiens identický („třie nebo čtyřie“, rozumí se lidé), protože tito lidé jsou jak myjícími, tak mytými. Představují tedy jedinou entitu účastnící se děje, a to jednak v roli agentu, jednak v roli patientu. Formálně syntakticky je tento stav vyjádřen tak, že v podmětu vystupuje lexikální pojmenování této entity, v předmětu akuzativní koreferenční zájmeno.

⁵⁶ Tento doklad strukturně umožňuje též reciproční interpretaci, kterou lze nicméně významově (pomocí širšího kontextu) vyloučit.

4.1.1 Antecedent zájmenné koreference

Uvedený popis se týká nejběžnějšího případu, kdy (aktivní) sloveso vystupuje v určitém tvaru, a proto platí, že formální opozici podmět : předmět odpovídá v sémantické rovině opozice agens : patiens, tj. že agens je vyjádřen podmětem a patiens předmětem.

Pokud je ovšem sloveso v neurčitém tvaru, situace může být složitější, agens takového slovesa jednak nebývá přímo vyjádřen, jednak podmět celé věty může být od agentu příslušného slovesa referenčně odlišný. Vzhledem k tomu, že i v takových případech se může konstrukce s akuzativním *sě* vyskytovat, nabízí se otázka, zda je v těchto případech zájmeno *sě* koreferenční vždy s agentem příslušného slovesa, nebo může být v některých případech koreferenční s podmětem věty (který je od agentu referenčně odlišný).

V pracovním korpusu se u typu akuzativního *sě* nachází celkem 8 případů, kdy je možné agens slovesa v reflexivní podobě⁵⁷ chápat jako referenčně odlišný od podmětu celé věty, příslušné sloveso je vždy v infinitivu.⁵⁸ Jde jednak o tři případy vět bezpodmětých, příkladem je doklad (3).⁵⁹ Dále jde o doklad (4),⁶⁰ ve kterém je reflexivum koreferenční s agentem slovesa „otočiti“, nikoli tedy s referenčně odlišným podmětem věty.

(3) *dobré jest [...] lehnúti v loži a přikryti se dobře* LÉKFRANTA

(4) *až jest den byl, i kázal se jest vozy otočiti* KRONŽIŽKA

⁵⁷ Tj. v tomto případě slovesa, na kterém závisí akuzativ *sě*.

⁵⁸ Tato situace se pochopitelně netýká všech sloves v infinitivu – u většiny dokladů se slovesem v infinitivu je jejich agens koreferenční (referenčně totožný) s podmětem věty, srov. např. *ti jho protivně uzřěchu, poddati se jmu nechtiece* ALXH. Podmětem věty je výraz „ti“, který je referenčně totožný s agentem slovesa „poddati“.

⁵⁹ Otázka, zda jde v tomto i ostatních případech skutečně o bezpodmětou větu, se netýká tématu práce, a proto se jí zde nebudu zabývat.

⁶⁰ Tento doklad je zajímavý i ze slovosledného hlediska – slovosledná pozice obou klitik („se“, „jest“) je taková, že reflexivum „se“, které závisí na slovese „otočiti“, se vyskytuje v pozici mezi dvěma částmi tvaru jiného slovesa („kázal jest“).

Zbylé čtyři doklady pak tvoří syntaktické konstrukce se slovesem „dát“, např. doklad (5). Tyto případy jsou poněkud složitější co do interpretace své závislostní struktury, lze předpokládat, že akuzativní *sě* je zde hloubkově přítomné dvakrát, jednou jako *patiens* slovesa v určitém tvaru (zde „dal“), podruhé jako *patiens* slovesa v infinitivu (zde „obřezati“). U všech těchto případů je přitom reflexivní *sě* koreferenční s agentem slovesa *dát*, který je vyjádřen podmětem, nikoli tedy s agentem infinitivu (kterým je v příkladu (5) *ten, kdo obřezává*).

(5) *když sem tam byl, dal se obřezati a přijal vieru jich* CESTKABK

Lze tedy shrnout, že v mých dokladech je reflexivum obvykle koreferenční s agentem příslušného slovesa (tj. ne nutně s podmětem věty, sémantické hledisko je zde tedy důležitější než hledisko formálněsyntaktické), přičemž ve složitějších případech konstrukcí se slovesem *dát* je reflexivum koreferenční s agentem slovesa *dát*, nikoli s agentem infinitivu. Je však třeba zdůraznit, že analyzovaných 8 dokladů je jen velmi málo na to, aby mohla být formulována žádoucí generalizace.

4.1.2 Prototypičnost akuzativní interpretace reflexiva

Jedním z předpokladů výše uvedeného vymezení popisované funkce reflexiva je předpoklad, že sloveso v reflexivní podobě se svým lexikálním významem neliší od stejného slovesa v podobě nereflexivní, resp. že jediný rozdíl, který v sémantice nastává mezi reflexivní a nereflexivní podobou slovesa, je referenční totožnost agentu a pacientu (srov. výše citovaný příklad (2), kde zůstává i v reflexivní konstrukci zachován lexikální význam slovesa *mýti*). Ovšem jak již bylo uvedeno, předpokládám, že jednotlivé typy a funkce *sě* mají prototypovou organizaci. V praxi to znamená, že uvedený předpoklad o tom, že lexikální význam slovesa se přidáním reflexivního *sě* nemění, platí pouze pro prototyp dané kategorie, přičemž jednotlivé konkrétní doklady se od tohoto prototypu mohou do různé míry vzdalovat. V jednotlivých případech tedy obvykle je možné identifikovat určité významové rozdíly mezi slovesem v reflexivní podobě a slovesem bez reflexiva. Tyto rozdíly jsou různě velké, přitom platí, že čím je významový rozdíl menší,

tím víc se dané spojení sloveso + *sě* blíží prototypické situaci, ve které je reflexivum *sě* skutečným akuzativním objektem.

Z prototypové organizace popisované kategorie dále vyplývá skutečnost, že tato kategorie nemá pevně dané hranice. Lze říci, že případy, kde je významový posun způsobený připojením reflexiva *sě* ke slovesu výrazný, už nelze pokládat za spojení slovesa a jeho objektu, problém však zůstává kvůli vágnosti použitého kvantifikátoru „výrazný“. V řadě případů je tedy sporné, zda je možné některé doklady do právě popisovaného typu počítat, nebo nikoli.

V praxi jsem se snažil při rozhodování sporných případů řídit skutečností, zda významový posun je nutným důsledkem totožnosti agentu a patientu (v takovém případě doklad do této kategorie zařazuji), nebo zda jde onen posun nad rámec této nutnosti (v tom případě doklad k tomuto typu nepočítám). Za důsledek totožnosti agentu a patientu tak například pokládám významový rozdíl mezi podobami *naučiti* a *naučiti se* např. v dokladu (6):

(6) *najprv abych se naučil čísti a psáti, a což potřebného sobě znamenati* NAUČROD).

Významový rozdíl mezi reflexivní a nereflexivní podobou slovesa zde spočívá pravděpodobně především v tom, že nereflexivní *naučiti* implikuje (zejména verbální, i když asi ne nutně) komunikaci mezi učícím a učeným, zatímco u *naučiti se* taková komunikace nenastává. To, že nenastává, je přitom nutným důsledkem referenční totožnosti agentu a patientu, neboť ke komunikaci jsou potřeba aspoň dva účastníci, zatímco při referenční totožnosti je účastník pouze jeden. Citovaný doklad tedy pokládám za spojení sloveso + objekt a do kategorie akuzativního *sě* jej zařazuji. Naopak nezařazuji do ní případy (7) a (8), tedy slovesa jako *bráti se* nebo *uvázati se*, kde je významový posun od sloves *bráti*, *uvázati* výraznější a jde nad rámec nutnosti dané totožností agentu a patientu.

(7) *i vybra se se vším z země, jíž bieše Charvátici jmě* DALV

(8) *snadť se uviežic v tvé sbožie, i nedá ničs ve jmě božie* DESHRAD

Doklady, které do popisované kategorie na základě popsaného kritéria zahrnují, jsou z hlediska velikosti významového posunu mezi nereflexivní a reflexivní podobou slovesa relativně dosti různorodé. Je tak např. jisté možné tvrdit, že v případech jako (9), (10) a (11) je významový posun podstatně menší než v případech typu (12), (13) a (14), kde je tento posun (tj. významový rozdíl mezi „zjevíti“ – „zjevíti se“, „obrátili“ – „obrátili se“ apod.) výrazně větší.

- (9) *vy se lékaři vzýváte hříšných duš* DESHRAD
- (10) *dáš se za hrst ujieti, ujmeť za celú ruku* PŘISLFLAŠ
- (11) *dobré jest [...] lehnúti v loži a přikryti se dobře* LÉKFRANTA
- (12) *i zjeví se jemu anděl s nebe* HRADUMUČ
- (13) *však se k Bohu neobráti, proto Buoh jeho dnóv ukráti* HRADPROK
- (14) *Ježíš, skončav svú modlitvu, k svým se apoštolóm vráti* HRADUMUČ

Nabízí se proto otázka, jestli i v těchto případech s takto větším významovým posunem slovesa je možné pokládat reflexivní *se* za skutečný objekt slovesa, tj. za skutečný akuzativní tvar. Domnívám se však, že takto položená otázka není namístě, neboť „akuzativnost“ reflexiva nelze vzhledem k prototypovému charakteru této kategorie pokládat za vlastnost diskrétní, dichotomickou, nýbrž je třeba ji považovat za vlastnost skalární, tj. je potřeba se ptát nikoli na to, zda příslušný reflexivní tvar akuzativem (zájmenem) je, nebo není, nýbrž na to, do jaké míry se blíží akuzativnímu prototypu.⁶¹ Tato škála akuzativnosti přitom odpovídá paralelní škále toho, zda se v případě spojení slovesa s reflexivem jedná o dva různé lexémy, nebo o jeden lexém reflexivní. Čím více se nějaký doklad *se* prototypu blíží, tím je toto *se* více akuzativní a spíše se jedná o dva různé lexémy (nereflexivní lexém slovesný a lexém zájmenný), a naopak, čím dále je *se* od akuzativního prototypu, tím spíše již nejde o zájmenný tvar a reflexivum je spíše součástí jediného slovesného reflexivního lexému. Vzhledem k této škálovosti tedy není možné

⁶¹ Mé pojmenování celé této kategorie jako „akuzativní *se*“ tedy nemá vyjadřovat to, že by všechny příslušné doklady byly skutečnými akuzativy nebo dokonce stejnými akuzativy, nýbrž to, že prototypem této kategorie je plně akuzativní *se*, kterému se jednotlivé případy do různé míry blíží.

vymezit hranice celé této kategorie a každé (včetně mého) rozdělení toho, co do dané kategorie zařazovat a co už ne, je nutně pouze rozdělením pracovním.

Tento skalární přístup ke kategorii akuzativního *sě* je možné porovnat s různými (dosud zřejmě převládajícími) přístupy usilujícími o konstruování diskrétní opozice mezi tím, co akuzativ je, a tím, co už akuzativ není. Problematičnost těchto přístupů se zřetelně odráží v tom, že se jednotliví lingvisté nejsou schopni shodnout na tom, kde přesně hranice příslušné kategorie leží, např. Panevová (2008, s. 157) podmiňuje akuzativitu reflexiva *se* tím, že je v daném kontextu možná substituce přízvučným tvarem *sebe*, přičemž hned dodává, že toto pojetí je odlišné od užšího pojetí Havránkova (1928) a že ani rodilí mluvčí toto „osvědčené“ kritérium neuplatňují jednotně.⁶² Další problém klasifikace, kterou autorka představuje, vidím ve skutečnosti, že tato klasifikace chápe reflexivní *se* u poměrně rozsáhlé skupiny případů jako součást reflexivního lexému. Do této velmi heterogenní skupiny přitom spadají mimo jiné jak některé případy, které navrhuji hodnotit jako akuzativní *se*, tak i všechny doklady spontánnosti,⁶³ přičemž jak ukazují v této práci, tyto případy je možné adekvátněji popsat jako (různé) syntaktické konstrukce. Neshoda na tom, kde vést hranici akuzativního *se*, navíc vede některé lingvisty k názoru, že akuzativní ve skutečnosti není žádné *se*, srov. Oliva (2001).⁶⁴ Z uvedených problémů je zřejmé, že pracovat v tomto případě s kategorizací diskrétní není příliš vhodné.

V souvislosti s otázkou, zda je vůbec nějaké novočeské reflexivní *se* možné chápat jako akuzativní tvar, je ještě třeba upozornit, že ve staré češtině je situace poněkud odlišná od češtiny nové. Jak vyplývá z výše uvedených přehledů odborné literatury k tématu,

⁶² Podobná koncepce je zřejmě pro starou češtinu uplatněna ve *Staročeském slovníku* (1968, s. 27–29, dále tamtéž s. 32–33). Tento slovník deklaruje, že případy, kdy jde u spojení slovesa + *sě* o oslabený význam objektový, posuzuje jako doklady lexému nereflexivního s akuzativním *sě*, zatímco případy, kdy jde již o význam subjektový, tj. intransitivní, posuzuje jako samostatné reflexivní slovesné lexémy. Slovník tedy počítá s jasnou hranicí mezi oběma typy, z uvedených definic však vůbec nevyplývá, kde tato hranice leží. Jisté však je, že jako samostatné reflexivní lexémy interpretuje tento slovník i některé případy, které zde zařazují do kategorie akuzativního *sě* (např. sloveso *vrátiti se*).

⁶³ Zde není podstatné, že můj přístup je v této práci aplikován na starou češtinu, zatímco autorka se věnuje češtině nové.

⁶⁴ Z následné reakce Komárkovy (2001) na tento text navíc vyplývá, že se oba autoři v této věci neshodnou nejen v názorech svých, nýbrž ani na tom, jak interpretovat příslušný názor Havránkův (1928).

dnešní akuzativní tvar *sebe* byl původně tvarem pouze genitivním a jazykový vývoj v oblasti akuzativu si lze představit jako postupný ústup tvaru *sě* ve prospěch tvaru *sebe*. V tomto smyslu byl tedy ve staré češtině tvar *sě* obecně tvarem „akuzativnějším“, než je dnešní novočeské *se*,⁶⁵ a i kdybychom tedy připustili (což samozřejmě nedělám), že novočeské *se* nemůže být nikdy interpretováno jako akuzativní tvar, o situaci ve staré češtině to nic nevypovídá.

4.2 Tvar slovesa

Prvním z kritérií analýzy dokladů byl tvar příslušného slovesa, tedy určitost slovesného tvaru, případně způsob, čas, osoba a číslo. Připomínám, že z celkového počtu 77 dokladů šlo v 1 případě o reflexivum závislé na deverbativním adjektivu (viz zde příklad (1)), v ostatních 76 případech bylo reflexivum závislé na slovesu.

Neurčitý slovesný tvar byl identifikován u 28 dokladů, tedy cca ve třetině případů. Z toho jde v 19 případech o infinitiv (např. doklady (15), (16)), v 6 případech o participium s-ové (např. věty (17), (18)) a ve 3 případech o participium nt-ové (např. (19), (20)). V dokladech není zastoupeno participium n-ové ani t-ové (protože jak bylo uvedeno výše, musí jít o sloveso v tvaru aktivním, nikoli pasivním), dále není zastoupeno supinum.⁶⁶

(15) *poddati sě jmu nechtiece , a obrániti sě mniece* ALXH

(16) *mysl celú myšli položiti, aby sě tiem mohl každý radějí učiti* DALV

(17) *a v tom Staroměstí, opatřívše se, i smetali některé z domů* KRONŽIŽKA

(18) *i obrátiv se od Ctnosti a Múdrosti a skočí pryč jako jelen bystrý* HYN

(19) *spaní se poddada, i nepójde do kostela včas* ŠTÍTKLEM

⁶⁵ Dokladem této vyšší akuzativnosti je např. skutečnost, že zatímco ve staré češtině bylo možné tvar *sě/se* užívat po předložkách, v nové češtině to možné není.

⁶⁶ Jak známo, supinum ve staré češtině mívalo obvykle rekcí genitivní, nikoli akuzativní, je tedy poměrně logické, že se neobjevuje ve výčtu tvarů, za kterými mohlo stát akuzativní *sě*. Na druhou stranu, jak jsem již zmiňoval v přehledu sekundární literatury k tématu, Havránek (1928) upozorňuje, že reflexivum někdy ve staré češtině stojí i u slovesného tvaru s genitivní rekcí, teoreticky proto nebylo možné přítomnost supina v tomto přehledu a priori vyloučit.

(20) *svatému sě Prokopu poručě, i jide do uherského krajě* HRADPROK

V ostatních 48 dokladech (tedy cca dvou třetinách případů) je sloveso v tvaru určitém. Z toho jde v 38 případech o indikativ (příklady viz dále), v 6 případech o imperativ (např. (21), (22)) a ve 4 případech o kondicionál (pouze kondicionál přítomný, srov. (23), (24)).

(21) *píte, prietelé, a opíte se, najmilejší!* JAKKAL

(22) *nepleť se rád u pěší provod* PŘÍSLFLAŠ

(23) *proto má kovář kleště, aby sě nezžehl* PŘÍSLFLAŠ

(24) *by věděli, snad by se starostí div nezvěsili, bojíce se* HYN

U indikativních dokladů byla soustředěna pozornost také na slovesný čas. Nejčastější aorist je zastoupen 12 doklady (např. (25)), přezens je zastoupen 11 doklady (např. (26)), analytické préteritum 7 doklady (27), syntetické futurum (u dokonavých sloves) 5 doklady. Dále se jedná o 1 doklad imperfekta (29), 1 doklad plusquamperfekta (30) a 1 doklad analytického futura (31).

(25) *Pak sě s Němci do země vrátí* DALV

(26) *svatému sě Prokopu porúčěji* HRADPROK

(27) *avšak nemohli dobyti, neb jsú se rytířsky bránili* KRONŽIŽKA

(28) *ktož mi o lepšiem bydlu praví, každý sě ve lži ostaví* PODKU

(29) *ale ot toho sě vzdalováše, nechtě opatem býti* HRADPROK

(30) *tak sě by vypravil hirdě, všú věců silně i tvirdě* ALXH

(31) *budút sě nad vámi mstíti hněvy, nejsúc dobře syti* PODKU

Počet dokladů jednotlivých slovesných tvarů přehledně shrnuje následující tabulka:

slovesný tvar			počet dokladů
infinitiv			19
participium s-ové			6
participium nt-ové			3
určitý tvar	indikativ	prézens	11
		aorist	12
		imperfektum	1
		anal. préteritum	7
		plusquamperfektum	1
		analytické futurum	1
		syntetické futurum	5
	imperativ		6
	kondicionál		4

U indikativních tvarů bylo též zkoumáno, jakých hodnot může nabývat slovesná osoba a číslo.⁶⁷ Pokud jde o číslo, je zastoupen pouze singulár a plurál (nepřítomnost duálu může být způsobena nedostatečnou velikostí korpusu). U obou čísel jsou zastoupeny všechny osoby.

Počty dokladů pro jednotlivé kombinace osoby a čísla udává následující tabulka (číslo v závorce označuje číslo níže uvedeného příkladu):

osoba a číslo	počet dokladů
1. sg. (32)	3
1. pl. (33)	1
2. sg. (34)	6
2. pl. (35)	2
3. sg. (36)	19
3. pl. (37)	7

(32) *ten žalář snášeti musím, leč když povyrostu, tu' se vyprosím* NAUČROD

(33) *majíce úmysl jeti k Jeruzalému, plavili smy se přes zátoku morskú* CESTKABK

(34) *ač se uzříš přemožena, však přemóžeš všechny nepřátely* HVĚZD

(35) *vy ze všech nejhorší máte, kromě že se v tom neznáte* PODKU

⁶⁷ Samozřejmě by bylo optimální zkoumat osobu a číslo také u kondicionálu a imperativu, ovšem dokladů těchto tvarů je na relevantní výzkum příliš málo.

(36) *ktož sě v jeho páteř vloží, tomuť tisíc hřiechův složí* DESHRAD

(37) *již větší psoty nenie. tiť sě chodiec psotů klonie* PODKU

Lze tedy konstatovat, že v konstrukcích s akuzativním *sě* může sloveso nabývat širokého spektra různých tvarů. Může se jednat o tvary určité i neurčité, o indikativ, imperativ i kondicionál a o různé časy a kombinace osoby a čísla.⁶⁸

4.3 Životnost podmětu

Jednou z vlastností, která byla u jednotlivých dokladů zkoumána, je životnost podmětu⁶⁹ příslušného slovesa, tedy to, zda podmět označuje živou bytost, nebo neživou věc.⁷⁰

Ukázalo se, že u všech dokladů je podmět životný. Podmětem je tedy vždy živá bytost, resp. to, co je jako živá bytost chápáno. Ve většině případů se jedná o člověka či více lidí, ať už jde o referenci individuální, jako např. v dokladu (38), nebo referenci generickou, srov. doklady (39), (40). Kromě lidí ovšem může jít také o další entity chápané jako bytosti, jako jsou např. Bůh, čert, anděl apod., jak ukazují příklady (41), (42) a (43).

(38) *a vrátil se jest Žižka s vojskem zase* KRONŽIŽKA

(39) *v kostele se modliti a v lázně zdrávo jest se myti* PŘISLFLAŠ

(40) *vy [= podkonie] ze všech nejhorší máte, kromě že sě v tom neznáte* PODKU

(41) *v chlebněj tváři ty [= Bože] sě skrýváš* MODLKUNH

(42) *když jeden jěl cestů sám [...], tuť sě jemu črt pokázal* PODKU

(43) *i zjěvi sě jemu anděl s nebe* HRADUMUČ

⁶⁸ Jak bude ukázáno dále, touto tvarovou rozmanitostí se konstrukce s akuzativním *sě* liší především od konstrukcí deagentních.

⁶⁹ Případně „vyrozuměného“ podmětu, pokud podmět není formálně přítomen (u neurčitých slovesných tvarů).

⁷⁰ Např. Němec (1968) mluví v této souvislosti o kategorii bytosti.

Jako podmět se v konstrukcích s akuzativním *sě* v mých dokladech nikdy nevyskytuje substantivum neživotné, podmět (a zároveň i referent akuzativního *sě*) tedy pravděpodobně musí být životný.⁷¹ Tato skutečnost zřetelně souvisí se sémantikou popisovaných konstrukcí – podmět má roli agentu, a musí být tedy schopen svou cílevědomou činností někoho/něco zasahovat (v tomto případě sám sebe, neboť je zároveň patientem příslušného děje), a to je prototypicky možné jen u živých bytostí.⁷² Jak vyplývá z dalších výkladů, skutečností, že podmět musí být životný, se tyto konstrukce zásadně odlišují od ostatních zde popisovaných funkcí reflexiva *sě*.⁷³

4.4 Slovesný vid

Další vlastností, kterou jsem u jednotlivých dokladů zkoumal, byl vid příslušného slovesa. Slovesný vid se přitom ukázal jako relevantní vlastnost jednotlivých konstrukcí, protože z hlediska distribuce vidových hodnot se jednotlivé funkce staročeského reflexiva *sě* liší.

Konstrukcí s akuzativním *sě* se ve staré češtině mohla účastnit jak slovesa s videm dokonavým, tak slovesa s videm nedokonavým. Poměr mezi perfektivy a imperfektivy ovšem není v mém korpusu vyrovnaný, doklady perfektivní jednoznačně převažují nad imperfektivními. Ze 77 dokladů je jich 54 (tj. cca 70 %) se slovesem perfektivním (srov. větu (44)), u 23 dokladů jde o imperfektiva (např. (45)). Převahu dokonavého vidu v těchto případech je možné vysvětlit skutečností, že se vzhledem k akuzativní interpretaci reflexiva *sě* jedná prototypicky o tranzitivní konstrukce, pro něž obecně platí, že pozornost je spíše než na průběh příslušného děje soustředěna na výsledek děje, resp. jeho efekt

⁷¹ Pro novou češtinu na nutnost životného podmětu upozorňuje např. Fried (2004, s. 643).

⁷² To je v souladu i s typologickými poznatky o agentu v tranzitivních konstrukcích, srov. např. Hopper et al. (1980), kde autoři jako jednu z prototypických vlastností tranzitivních konstrukcí uvádějí „volitionality“, tj. volní jednání ze strany agentu (který tedy musí být životný).

⁷³ Životnost/neživotnost podmětu může dokonce v některých případech rozhodovat o tom, zda je v příslušné konstrukci reflexivum interpretováno jako akuzativní tvar, nebo jestli se jedná o spontánnost, o tom viz dále.

na entitu s rolí patientu, čemuž více vyhovuje vid dokonavý než vid nedokonavý, srov. např. Hopper et al. (1980).⁷⁴

(44) *udeři se u prsi silně i zaplaka* DESHRAD

(45) *již větší psoty nenie, tiť se chodiec psotú klonie* PODKU

Vzhledem k tomu, že se u této funkce reflexiva *se* mohou vyskytovat jak perfektiva, tak imperfektiva, lze v mém korpusu najít dvojice dokladů obsahující slovesa, která lze chápat jako vzájemné vidové protějšky. Jedná se např. o dvojice sloves *brániti – obrániti*, *mýti – zmýti*, *mstíti – pomstíti*, srov. následující doklady:

(46) *budúť se nad vámi mstíti hněvy, nejsúc dobřě syti* PODKU (imperfektivum)

(47) *ež mu z úmysla libějie bude, pomstíti se, aneb zlé něčie viděti* ŠTÍTKLEM
(perfektivum)

(48) *a ktož se chce v té lázni mýti, dá aspru ten peniez* CESTKABK (imperfektivum)

(49) *ktož do které chce, muož vjíti a zmýti se móž sám po vóli* CESTKABK (perfektivum)

4.5 Kongruence doplňku

V souvislosti s uvažováním o možné akuzativní interpretaci reflexivního *se* se často probírá problematika kongruence doplňku, totiž otázka, zda má kongruentní doplněk tvar nominativní, nebo akuzativní, tj. jestli se shoduje s podmětem, nebo s objektovým *se*, srov. např. Havránek (1928), Kopečný (1954), Oliva (2001). Možnost akuzativní kongruence

⁷⁴ V citovaném článku představují autoři širší pojetí tranzitivity jakožto důležité funkční kategorie, která má charakter kontinua (jednotlivé konstrukce jsou do různé míry tranzitivní) a je manifestována relativně velkým množstvím morfosyntaktických i sémantických rysů, které z typologického hlediska navzájem statisticky kovariují. Jedním z těchto rysů je právě i vid, dokonavý vid je chápán jako rys pojící se s vysokou mírou tranzitivity příslušné konstrukce: „Aspect is systematically correlated with the degree of Transitivity of the verb: if the Aspect is perfective, the interpretation [...] has properties allowing the clause to be classified as more transitive“ (Hopper et al., 1980, s. 271). Souvislost tranzitivity s videm je

s reflexivem se přitom obvykle pokládá za argument pro tvrzení, že reflexivum je akuzativním objektem slovesa. Naopak situace v nové češtině, kde je u doplňku obvykle možná pouze shoda nominativní, bývá pokládána za argument proti tomuto tvrzení.⁷⁵

Je proto namístě otázka, jaká je situace v oblasti kongruence doplňku ve staré češtině. Jak jsem uvedl výše, z odborné literatury se k tomuto tématu vyjadřuje Havránek (1928), jehož závěrem je, že ve staré češtině byla možná obojí shoda, přitom častější byla shoda s podmětem. Odděleně od problematiky doplňku autor probírá shodu zájmena *sám*,⁷⁶ dochází přitom k podobným závěrům. Pokud jde o má data, dokladů obsahujících doplněk je jen velmi málo, přesto však pokládám za užitečné se o tomto tématu zmínit.

V dokladech adverbálního akuzativního *sě* se nacházejí čtyři doklady obsahující doplněk, z toho ve dvou případech jde o zájmeno *sám*. Kromě toho lze nalézt doplněk i v jiných dokladech: jednou, v dokladu (50), se nachází v konstrukci s reflexivem po předložce, dále jde o doklady (51) a (52), které nezařazuji do popisované kategorie vzhledem k velkému významovému posunu mezi reflexivní a nereflexivní podobou slovesa.

(50) *na jiné lidi hledie, a sami na se nepomnie* HUSDCERKAH

(51) *proto se sám v to [= psaní kroniky] musím uvázati* DALV

(52) *Čechové [...] k Bandovu se sami otdachu* DALV

Celkem se tedy doplněk vyskytuje u 7 dokladů, z toho v 5 případech jde o zájmeno *sám*.

Co se týče shody, u všech pěti dokladů se zájmenem *sám* má toto zájmeno shodu nominativní (kromě uvedených dokladů se jedná ještě o doklady (53), (54)).

přitom motivována tím, že „an action viewed from its endpoint, i.e. a telic action, is more effectively transferred to a patient than one not provided with such an endpoint“ (ibid, s. 252).

⁷⁵ Oliva (2001) tuto situaci používá dokonce jako argument pro tvrzení, že žádné novočeské *se* nemůže být interpretováno jako akuzativní tvar zájmena.

⁷⁶ Otázka, zda zájmeno *sám* vyjadřuje doplněk, se netýká tématu práce, nebudu se jí proto zabývat, ze stejného důvodu se nebudu zabývat slovnědruhovou platností tohoto výrazu. Pokud v následujícím textu budu zmiňovat doplněk, budu do něj zahrnovat také případy se zájmenem *sám*.

(53) *kopáš družci hrob, sám se veň vložíš* PŘÍŠLFLAŠ⁷⁷

(54) [purgrabie] *sě sám na smirt proradiv, pod umluvením lstivým* ALXH

U ostatních dokladů, tj. u obou dokladů, kde je doplňkem jiný výraz než zájmeno *sám*, je shoda akuzativní, tj. shoda s reflexivem:

(55) *ač se uzříš přemožena, však přemóžeš všechny nepřátely* HVĚZD

(56) *račte se, vecě, hotovy jmiati, chci vám noc sú Ježíš jieti* HRADŮMUČ

Jak již bylo uvedeno, dokladů je příliš málo na to, aby bylo možné dělat závěry o distribuci nominativní a akuzativní kongruence. Mezi kritérii, která o kongruenci rozhodují, může být např. blízkost prototypickému akuzativu (dalo by se čekat, že pokud je vzdálenost větší, bude větší tendence k nominativu; doklady, které jsem nevyhodnotil jako akuzativní *sě* kvůli velkému významovému posunu, mají ostatně shodu nominativní), lexikální obsazení (zájmeno *sám* se může chovat trochu jinak než jiná adjektiva) apod. Roli může hrát také sémantika a aktuální členění – např. u dokladu (54) zdůrazňuje zájmeno *sám* agentní roli purkrabího, tj. to, že se na smrt vydal on sám, nikoli že by vydal na smrt právě sebe samého. Uvedené hypotézy by však bylo třeba potvrdit specializovaným výzkumem.

Bez ohledu na to, že z dokladů nelze usuzovat na kritéria rozhodující o distribuci akuzativní a nominativní kongruence, je možné vyvodit z popsané situace důležitý závěr: ve staré češtině byla v reflexivních konstrukcích akuzativní shoda doplňku možná (na rozdíl od češtiny nové), což podporuje hypotézu o vyšší „akuzativnosti“ staročeského *sě* vzhledem k reflexivu novočeskému, tedy o postupném ústupu *sě/se* z funkce akuzativu.

⁷⁷ Ke spornosti zařazení tohoto dokladu do kategorie akuzativního *sě* viz dále.

4.6 Pomezní případy

Vzhledem k tomu, že popisovaná kategorie má prototypický charakter, nemá tato kategorie pevně dané hranice a některé konkrétní doklady je tak nutné chápat jako případy pomezní. Uvedená neostrost hranic je způsobena skutečností, že popisovaná kategorie je vystavěna na některých vlastnostech, které nejsou diskrétní, nýbrž skalární.

Jednou z těchto skalárních vlastností je velikost významového posunu mezi významem slovesa v reflexivní podobě a významem slovesa bez reflexivního *sě* (viz výše). Pokud je tento posun velký, je třeba chápat spojení slovesa s reflexivem jako samostatný reflexivní lexém, kde má zúčastněná entita pouze roli agentu, nikoli již patientu.⁷⁸ Jako samostatný lexém tak hodnotím např. sloveso *obchoditi se* „zabývat se něčím, věnovat se něčemu“, které má zcela jiný význam než sloveso *obchoditi* „obcházet“, srov. následující doklady:

(57) *nebo člověk taký bieše, žebráním se obchodieše* HRADPROK

(58) *ktož se s mečem rád obchodí, ten ot meče často schodí* HRADUMUČ

V mnoha případech je ovšem obtížné rozhodovat, zda je významový posun dostatečně velký na to, aby mohla být příslušná slovesa chápána jako samostatné reflexivní lexémy. Tyto případy je třeba chápat jako pomezní. Častým slovesem, které jsem interpretoval již jako samostatný reflexivní lexém, byť jde o případ relativně blízký kategorii akuzativního *sě*, je např. sloveso *bráti se* „ubírat se někam“, srov. (59) a (60), eventuálně výše uvedený doklad (7) jeho perfektivního protějšku. Argumentem pro to, že zde došlo k relativně výraznému významovému posunu, je skutečnost, že reflexivní

⁷⁸ Např. Kopečný (1954) tato slovesa nazývá „reflexivní slovesa významová“ a tvrdí o nich, že „rozdíl mezi reflexivním slovesem a případným jeho protějškem nereflexivním není mluvnický, nýbrž slovníkový“ (s. 241), Panevová (2008) používá pro tato slovesa termín „odvozená reflexiva“. Oba autoři ovšem tuto skupinu reflexivních lexémů chápou velmi široce a zařazují do ní i některé případy, které navrhuji chápat jako případy akuzativního *sě* (být více vzdálené od prototypu), a dále všechny případy, které zde popisuji jako kategorii spontánnosti.

bráti sě je na rozdíl od nereflexivního *bráti* slovesem pohybu.⁷⁹ Dalšími takovými pomezními slovesy jsou například slovesa *varovati sě*, *probiti sě* nebo *protřieti sě*, srov. doklady (61)–(63).

(59) *běřemy se dolów s hradu a netrpiece v ničemž hladu* PODKU

(60) *a když sě na ten trh brasta, škorně za věrdunk prodasta* HRADSAT

(61) *a což můžete, varujte sě nemocných, doniž jest mor* HVĚZD

(62) *sě tu se jest skrze vojsko probil, neb jest odtud jinudy s vojskem nemohl* KRONŽÍŽKA

(63) *by pro jich moc i pro hrózu neprotřěl sě lap kto k vozu* ALXH

Všechny tyto doklady tedy nepokládám za součást kategorie akuzativního *sě*, byť k ní zřejmě mají relativně blízko a jedná se tedy o případy pomezní. Dalším typem pomezních případů jsou potom případy na pomezí mezi akuzativním *sě* a jinou zde popisovanou funkcí reflexiva, o nich viz níže.

4.7 Další zajímavé doklady

Při práci s jazykovými daty jsem narazil ještě na některé další zajímavé doklady, které se od prototypických případů v jistých ohledech liší. Rozsah práce pochopitelně neumožňuje představit je zde všechny, přesto se o některých z nich zmíním.

Za pozornost stojí např. následující doklad:

(64) *kopáš družci hrob, sám se veň vložíš* PŘÍSLFLAŠ

Je zřejmé, že patientem slovesa vložit je zde účastník děje označený podmětem i reflexivním *se*. Otázka je, zda je tohoto účastníka možná pokládat také za agens. Vzhledem k tomu, že se jedná o přísloví, není zde možné pomoci si širším kontextem. Pravděpodobná interpretace, k níž jsem se přiklonil, spočívá v tom, že podmět je zde skutečně agentem

⁷⁹ Podobný rozdíl je vidět i u výše zmiňovaných sloves *obchoditi* – *obchoditi sě*, kde je ovšem naopak slovesem pohybu sloveso nereflexivní.

děje („vložení se do hrobu“), který je třeba vykládat metaforicky (tj. tím, co člověk dělá, se metaforicky aktivně sám pohřbívá). Na druhou stranu by však bylo možné parafrázovat druhou část souvětí jako „sám v něj budeš vložen“, v takovém případě by byl agentem někdo jiný a šlo by tedy o deagentizaci.⁸⁰ Zařazení tohoto dokladu do některého z popisovaných typů je poměrně problematické, problém ale nespočívá v tom, že by šlo o případ pomezní, nýbrž v tom, že je možné jej interpretovat různými způsoby.

Jiným zajímavým případem jsou doklady se slovesem *zpoviedati sě*, např. (65), (66):

(65) *má pověděti, proč jest to učinil, čehož se zpoviedá* ŠTÍT KLEM

(66) *protož což zlého do sebe kto pozná [...], zpoviedaj sě* ŠTÍT KLEM

S doklady akuzativního *sě* má toto sloveso společné to, že podmět je zřejmě agentem děje (na to poukazuje mj. možnost užití tohoto slovesa v imperativu, srov. doklad (66)) a že se jedná o sloveso, které existuje i v nereflexivní podobě. O doklad akuzativního *sě* ale jít nemůže, neboť u nereflexivního slovesa *zpoviedati* je agentem zpovědník, nikoli ten, kdo se zpovídá, srov. doklad (67):

(67) *otče, zpoviedaj mě, hříšného, proti Bohu zavinilého* HRAD PROK

Je tedy evidentní, že spojení *zpoviedati sě* je třeba pokládat za zvláštní reflexivní lexém. Otázkou ovšem zůstává, jaký má tento lexém vztah k nereflexivnímu slovesu *zpoviedati*. Pokud bychom totiž na konstrukce s reflexivní podobou *zpoviedati sě* nahlíželi optikou sémantické struktury nereflexivního slovesa *zpoviedati*, bylo by třeba pokládat podmět v těchto konstrukcích za patiens (tj. *někdo sě zpoviedá* = „někdo je zpoviedán“), v tomto smyslu by tedy tyto případy měly blízko k deagentizaci, ovšem vzhledem k již zmíněné agentivnosti podmětu v těchto konstrukcích není taková interpretace samozřejmě namístě.

⁸⁰ Případně by se tento děj dal chápat také jako spontánní, tedy podobně jako u novočeského přísloví *kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*, kde sloveso *padat* označuje spontánně probíhající děj. Vzhledem k odlišnému lexikálnímu obsazení (sloveso *padat* je spontánní inherentně) zde však pochopitelně nelze toto novočeské přísloví použít jako přímý argument.

4.8 Reciproční sě

V předchozích pasážích jsem se věnoval takovým akuzativním *sě*, která jsou vlastními reflexivy. Zbývá tedy (stručněji) pojednat o *sě* recipročním, jehož užívání zmiňuje již Gebauer (2007, s. 227).

Jako reciproční interpretuji *sě* v těch konstrukcích, v nichž je přítomen reciproční vztah. Recipročním vztahem přitom rozumím symetrický vzájemný vztah mezi dvěma či více entitami, tedy takový vzájemný vztah, na kterém se všechny zúčastněné strany podílí stejným způsobem. Příkladem může být doklad (68):

(68) *Žižka táhl ven proti králi z Hory [...] a tu se bili celý den* KRONŽIŽKA

Do vztahu bití (bojování) zde vstupuje Žižka a král z Hory, přičemž oba se na tomto vztahu podílí stejně (bojují s tím druhým), proto se jedná o reciproční vztah. Toto vymezení recipročního vztahu je poněkud širší, než jak je reciprocita vymezována jinde, srov. např. Mikulová et al. (2005, s. 158): „Jako reciprocitu (vzájemnost) označujeme syntaktickou operaci nad valenčním rámcem slova, při které dvě různá valenční doplnění (aktanty, popřípadě obligatorní volná doplnění) jsou postavena do symetrického vztahu tak, že vztah mezi nimi lze parafrázovat na základě modelu: Jan a Marie se setkali. = Jan se setkal s Marií a (zároveň) Marie se setkala s Janem.“ Reciprocita je tedy v citované publikaci podmíněna možností vytvořit popsanou parafrázi. Tu je jistě možné u mnohých dokladů vytvořit, srov. např. doklad (69),⁸¹ který je možno parafrázovat jako „jeden ctil druhého a druhý ctil prvního“, případně již zmíněný doklad (68), který lze parafrázovat tak, že Žižka bil krále a král bil Žižku.

(69) *jechomť sě v odplatu ctíti, podávajíc sobě píti* PODKU

⁸¹ U tohoto dokladu je *sě* hloubkově přítomné dvakrát, tj u obou sloves: „jechomť sě“, „ctíti sě“, v povrchové struktuře je vyjádřeno pouze jednou.

V některých případech, které odpovídají mému výše popsanému vymezení reciprocitivy, ovšem uvedenou parafrázi provést nelze, jedná se o slovesa kauzativní, srov. následující doklady:

(70) *panošě lotróm dadie a lotři sě o ni svadie* DESHRAD

(71) *a když cestú spolu [muž a žena] jdiesta, v ten čas sě spolu smířiesta* HRADSAT

(72) *potom se Pražané svadili s Žižkú* KRONŽIŽKA

Např. doklad (70) není možné parafrázovat jako „jeden lotr svadí druhého a druhý lotr prvního“, protože sloveso *svaditi* je sice tranzitivní, ovšem jedná se o kauzativum s významem „znesvářit někoho“, tj. „způsobit, aby spolu nějací lidé začali být navzájem ve sporu“.⁸² Patientem kauzativa *svaditi* jsou tedy obě strany sporu, o jehož vzniku se mluví, proto musí být jeho objekt v plurálu (nejde-li o kolektivum). Parafráze „jeden lotr svadí druhého“ je tedy negramatickou větou a nemůže zde být vůbec použita. Podobně je tomu i u dalšího kauzativa *smířiti*, které má význam „způsobit, aby spolu nějací lidé začali být navzájem v míru“, proto ani doklad (71) neumožňuje příslušnou parafrázi. I tyto případy tedy chápu (na rozdíl od citovaného užšího pojetí) jako konstrukce reciproční.

Ne všechny nalezené doklady recipročního *sě* lze ovšem pokládat za akuzativní tvary. Jednak jsem takto nehodnotil (podobně jako u vlastního reflexivního *sě*) ty případy, kdy je mezi variantami slovesa s recipročním *sě* a bez něj výrazný významový posun, např. rozdíl mezi *přieti* „popírat“ a recipročním *přieti sě* „svářit se, přit se“, srov. (73). Dále pak nelze jako akuzativ hodnotit *sě* u reflexiv tantum,⁸³ jako je např. časté sloveso *sníti sě* „sejít se“⁸⁴ (např. (74)), protože u nich není možné reciproční *sě* substituovat jiným potenciálním objektem.

(73) *pakli obmešká, že nesmluví těch, ješto se oč prie* ŠTÍTKLEM

⁸² Srov. např. doklad *Vršovci, již biechu kněží svadili* DALV, který vypovídá o tom, že Vršovci způsobili, že spolu dvě knížata (Břetislav a Svatopluk) začala být navzájem ve sporu.

⁸³ Používám zde zažitý termín reflexivum tantum, i když v těchto případech nejde o vlastní reflexivní *sě*, nýbrž o *sě* reciproční.

⁸⁴ Sloveso *sníti* „sejít, sestoupit“, které je navíc intranzitivní, chápu jako homonymní.

(74) *sšedše sě všichni v hromadu, vžechu mezi sobú radu* HRADPROK

(75) *když sě ty tři věci v duši tak sjednají, tehdy držíe v ní obraz a podobenstvie svaté*
Trojice HUSDCERKAH

Za konstrukci s akuzativním *sě* nelze pokládat ani doklad (75), kde výraz „sjednají sě“ má význam „sejdou se, spojí se“. V tomto případě se jedná o konstrukci spontánnostní (viz dále), podmět zde má pouze roli patientu, nikoli agentu. Reciproční vztah je zde přitom zřejmě přesto přítomen, neboť je splněna podmínka, že se zde jedná o symetrický vztah mezi jednotlivými entitami (v tomto případě „třemi věcmi“), navíc je zde možné doplnit výrazy typu „navzájem“ („tři věci se navzájem sejdou, spojí“). Zdá se tedy, že funkcí recipročního *sě* může být i vyjadřování spontánnosti, tato otázka by si ale ještě vyžádala specializovaný výzkum.⁸⁵

Jako akuzativní reciproční *sě* bylo v pracovním korpusu vyhodnoceno 24 dokladů, z toho 23 je adverbálních, v jednom případě jde o akuzativ po předložce:

(76) *když již za stolem sedem, inhed na sě lúčiemy chlebem* PODKU.

V následujícím výkladu se budu zabývat (podobně jako u nerecipročních reflexiv) pouze adverbálním akuzativním *sě*.

4.8.1 Syntaktické typy recipročních konstrukcí

Konstrukce s recipročním *sě* je možné z hlediska syntaktického rozdělit do dvou typů, a to podle toho, zda jsou v podmětu vyjádřeny všechny entity účastníci se recipročního vztahu, nebo pouze jedna z nich.

V prvním případě jsou v podmětu zahrnuty obě entity účastníci se reflexivního vztahu, reciproční *sě* je pak bez obtíží možné považovat za koreferenční s podmětem.

⁸⁵ Vzhledem k tomu, že jde o jediný doklad na reciproční spontánnost, tento případ pojednávám pouze zde v souvislosti s recipročním *sě*. Nezařazuji přitom tento doklad ani mezi doklady akuzativního *sě*, ani mezi doklady spontánnosti.

Příkladem může být doklad (77), kde nevyjádřený podmět, stejně jako koreferenční *sě*, referuje k oběma lidem, kterých se příslušný děj týká. Jako další příklad mohu uvést doklad (78), který je zajímavý několikanásobným predikátem (reciproční *se* je přitom vyjádřeno jen jednou). Tento první typ je v korpusu zastoupen 8 doklady z 23.

(77) *a když cestú spolu jdiesta, v ten čas sě spolu smíriesta* HRADSAT

(78) *chtěl li jest, aby se o jeho zákon sekli, všeli, topili, pálili a jinak krev z lidí cedili*
CHELČLID

Ve druhém typu podmět označuje pouze jednoho z účastníků recipročního vztahu. Takových dokladů je v korpusu 15. Příkladem je věta (79). Reciproční vztah bití zahrnuje dva účastníky – Žižku⁸⁶ a uherského krále. V podmětu (v tomto případě nevyjádřeném) je však obsažen pouze první z nich. Druhý z účastníků recipročního vztahu může být buď vyjádřen předložkovou frází (jako dokladu (79): „s králem uherským“), nebo vyjádřen být vůbec nemusí, jako je tomu v dokladu (80), kde je vyjádřen pouze jeden z účastníků, tj. „Hradečští“.

(79) *a odtud [Žižka] posla po více lidu, aby se vždy s králem uherským bil* KRONŽIŽKA

(80) *a když jsú se Hradečští pod tú korúhvi bili, nikdy jsú boje neztratili* KRONŽIŽKA

U tohoto druhého typu, tj. označuje-li podmět pouze jednoho z účastníků, je z důvodů sémantických samozřejmě problematičtější interpretovat *sě* jako akuzativní objekt, protože pokud bychom připustili, že *sě* je koreferenční s podmětem, pak by v podmětu i v předmětu byl zahrnut pouze jeden z účastníků recipročního vztahu, přestože prototypicky má podmět vyjadřovat agens a předmět patiens. Pokládám však za užitečné probírat oba dva typy dohromady, protože sémanticky spolu úzce souvisí a mohou se navzájem bez změny pravdivostních podmínek zaměňovat. Je třeba si přitom uvědomit, že

⁸⁶ V tomto případě jde zřejmě o dvojznačnost, prvním z účastníků vztahu může být buď Žižka, nebo lid („více lidu“).

„akuzativnost“ je zde pokládána za vlastnost skalární, a proto lze říci, že popsany druhý typ je vzdálenější od prototypického akuzativu než typ první.⁸⁷

4.8.2 Další vlastnosti recipročních konstrukcí

Nyní se pokusím ve stručnosti shrnout další podstatné vlastnosti recipročních konstrukcí, které byly u jednotlivých dokladů sledovány. Podobně jako u akuzativního *sě* nerecipročního, i u dokladů recipročních obsahuje korpus slovesné tvary všech způsobů, tedy indikativu (viz např. (80)), kondicionálu (78) i imperativu (81), a to v různých časech. Z neurčitých slovesných tvarů je kromě infinitivu (69) zastoupeno také participium nt-ové (82). Pokud jde o slovesnou osobu a slovesné číslo, vzhledem k nižšímu počtu dokladů nejsou zastoupeny všechny logicky možné kombinace, na rozdíl od nerecipročního akuzativního *sě* je však v mém korpusu zastoupen duál (71).

(81) *svoji se psi hryzte, cizí nepřistúpajte* PRÍSLFLAŠ

(82) [daj nám] *s svatými se poznávajúce a s anjely zpievajúce* MODLKUNH

Pokud jde o životnost podmětu, v souladu s očekáváními jsou prakticky všechny doklady životné.⁸⁸ Z hlediska vidu opět převládají doklady perfektivní, mají ovšem jen velmi těsnou převahu: perfektiv je 12, imperfektiv 11. (Vzhledem k celkově nižšímu počtu dokladů je ale možné, že vyrovnanější poměr je důsledkem zkreslení – šest z jedenácti imperfektivních dokladů jsou doklady slovesa *bíti* z pramene KRONŽIŽKA).

⁸⁷ Oba dva tyto typy konstrukcí existují i u těch recipročních konstrukcí, u kterých nelze pokládat *sě* za akuzativní objekt. Příkladem může být již zmiňované sloveso *sníti* *sě*, resp. *scházeti* *sě*, příkladem prvního typu je věta (74), příkladem druhého např. věta *hned pod samú horú scházia se Bielé more s Černým morem* CESTKABK.

⁸⁸ Za životné pokládám i slovo „psi“ v dokladu (81). U dokladu (79) je otázka, jestli je podmětem Žižka, nebo lid. Pokud je podmětem lid, je zde podmět sice formálně neživotný, sémanticky ale jistě jde o výraz referující k živým bytostem.

4.9 Reflexivum sě po předložce

Jak již bylo uvedeno v úvodu této kapitoly, reflexivum *sě* se mohlo ve staré češtině vyskytovat nejen v pozici adverbální (případně záviset na deverbativu), nýbrž mohlo stát také v pozici po předložce s akuzativní rekcí a tvořit tak s touto předložkou předložkovou frázi. To je zásadní rozdíl proti současné češtině, kde se předložky s akuzativní rekcí mohou pojit pouze s delším tvarem *sebe*. Tato skutečnost zřetelně dokládá, že ve staré češtině plnil tvar *sě* více akuzativních funkcí než tvar *se* v češtině současné, a potvrzuje tak hypotézu o postupném ústupu tvaru *sě/se* z pozice akuzativního tvaru reflexivního zájmena směrem ke gramatickému prostředku a jeho nahrazování v zájmenné funkci delším tvarem *sebe*.

V pracovním korpusu se vyskytuje celkem sedm dokladů tohoto prepozicionálního užití *sě*. (To je samozřejmě příliš nízký počet na to, aby umožňoval relevantní analýzu, jak však vyplýne z dalších výkladů, při zkoumání prepozicionálního užití *sě* byla využita také další data.) Ve většině případů (u šesti dokladů) šlo o předložku *na*, srov. příklady (83), (84), (85), v jednom případě jde o předložku *za* (86). Pokud jde o dichotomii vlastní reflexivum vs. reciproční *sě*, mohou se po předložce vyskytovat oba tyto typy: ze sedmi dokladů jich šest klasifikuji jako vlastní reflexivum (srov. (83)–(86)), jeden doklad je na užití reciproční, srov. doklad (76) výše. Z uváděných dokladů vyplývá, že z hlediska syntaktického stojí příslušná předložková fráze nejčastěji v pozici adverbální, v jednom případě stojí v pozici adnominální (84).

(83) [podkoní] *dotud mluvě usta trudi, až žáka na sě vzbudi* PODKU

(84) *on, vida velikú moc na se, i táhl jest před nimi a Pražané po něm* KRONŽIŽKA

(85) *i základov otchodí, ant' zlú plachtu prodra na sě* HRADSAT

(86) *viz za sě, před sebu uzříš* PŘÍŠLFLAŠ

Z dosud uvedené kvantifikace nicméně nevyplyvá, jak časté toto užívání tvaru *sě* po předložce ve staré češtině bylo, resp. jaká byla jeho relativní četnost vzhledem k delšímu tvaru *sebe*, tj. zda se po předložkách používal častěji tvar *sě*, nebo tvar *sebe*. Vzájemný poměr těchto tvarů bylo tedy třeba zjistit dodatečným výzkumem.

Prvotní orientační informaci o této problematice může poskytnout již kvantifikace vyhledávek příslušných dokladů v samotné Staročeské textové bance. Vyhledáváme-li v ní spojení předložky *na* s kratším tvarem (*sě* nebo *se*),⁸⁹ je nalezeno 84 dokladů, zatímco vyhledáváme-li spojení této předložky s delším tvarem *sebe*,⁹⁰ jsou nalezeny pouze tvary dva.⁹¹ Lze tedy předpokládat, že ve staré češtině byl po předložce výrazně obvyklejší tvar kratší.

K získání spolehlivějších a podrobnějších dat byla využita aplikace SyD vyvinutá v Ústavu českého národního korpusu FF UK.⁹² V této aplikaci bylo možné vyhledávat vzájemný poměr kratších a delších tvarů reflexivního zájmena ve spojení s konkrétními předložkami, a to v závislosti na čase, tj. diachronně. Pokud jde o jednotlivé předložky, bylo třeba se řídit jejich rekcí: především lze pochopitelně zkoumat pouze ty předložky, které se pojí s akuzativem. Zároveň však bylo třeba dát pozor na předložky pojící se s více pády. Vzhledem k tomu, že zájmenný tvar *sebe* je též tvarem genitivním, bylo zapotřebí se vyhnout těm předložkám, které mají kromě akuzativní rekcce také rekcii genitivní (např. *s*, *za*), protože vyhledané doklady spojení těchto předložek s tvarem *sebe* by obsahovaly i případy, kdy jde o genitiv. Nevadí naopak rekcce s jinými pády, kde homonymie nehrozí, např. předložka *před* se pojí jednak s akuzativem, jednak s instrumentálem, přičemž instrumentál nemůže být vyjádřen ani jednou ze zkoumaných forem.

Vyhledávání jsem provedl pro všechny předložky, u kterých Gebauer (2007, s. 429–514) uvádí, že mají rekcii akuzativní a nemají rekcii genitivní. Výsledky byly u všech předložek podobné, rozdíly byly pouze v celkovém množství dokladů. Nejvíce zastoupené předložky (ve spojení s reflexivem) jsou předložky *na* a *před/před*. Vzájemný poměr zájmenných tvarů u těchto předložek je patrný z následujících grafů.⁹³

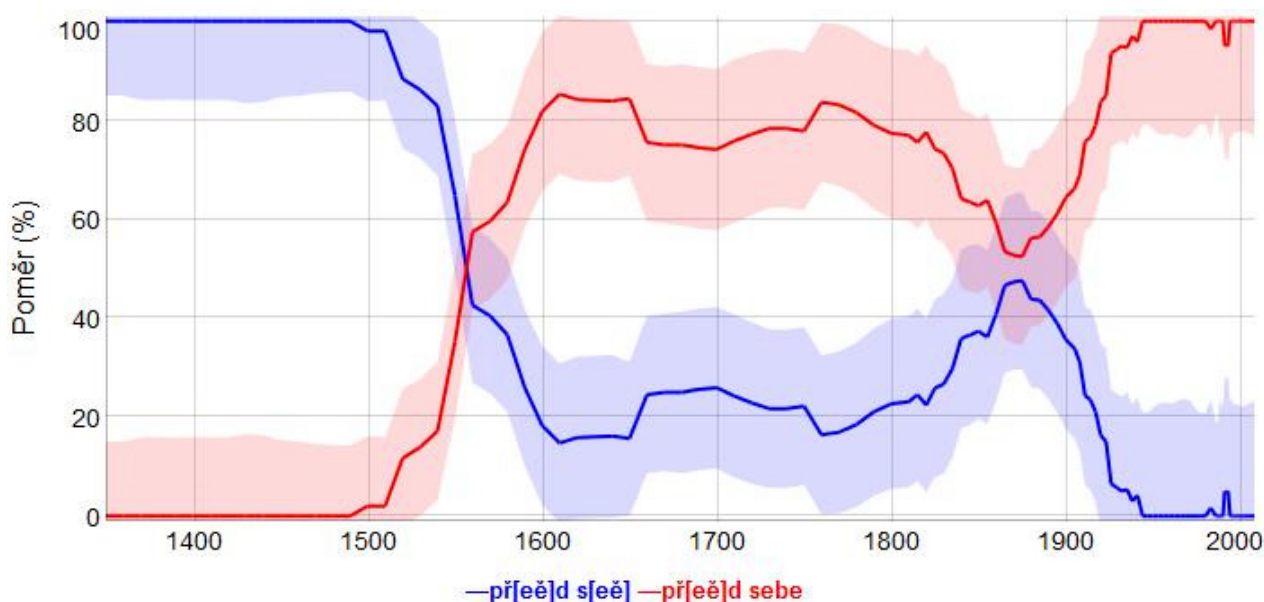
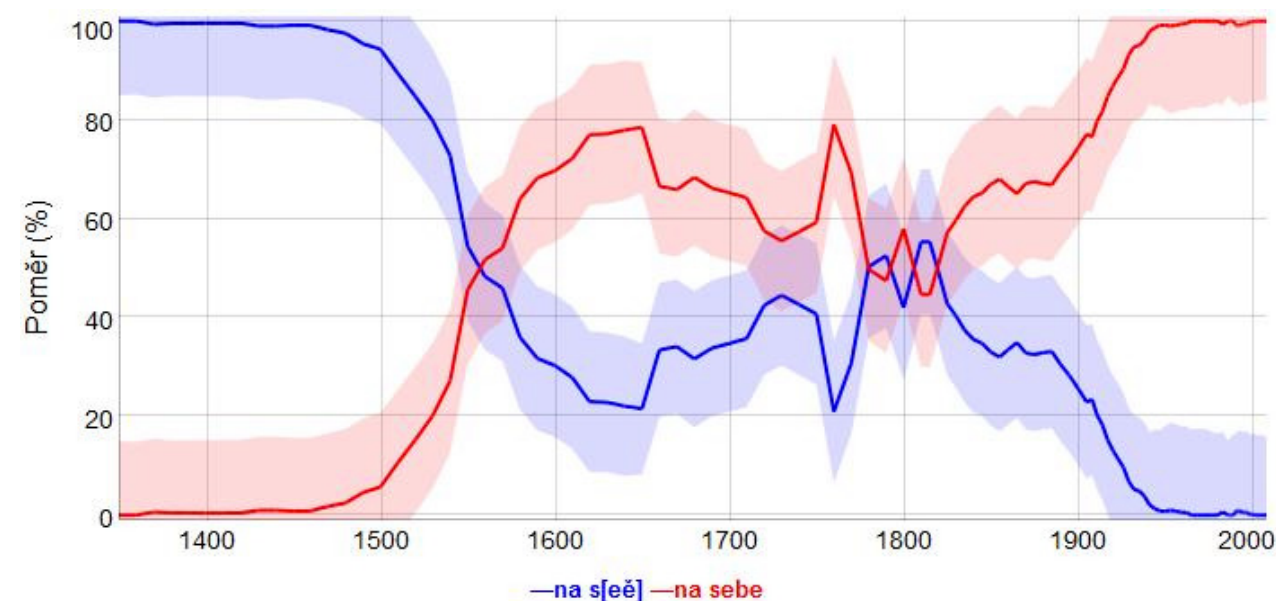
⁸⁹ Dotaz zní takto: [„na“][„s[ě]“].

⁹⁰ Dotaz [„na“][„sebe“].

⁹¹ Tato kvantifikace platí pro vyhledávání k 4. 2. 2013. Vzhledem k tomu, že se nejedná o referenční korpus (staročeská textová banka je postupně rozšiřována), mohou se konkrétní hodnoty časem měnit.

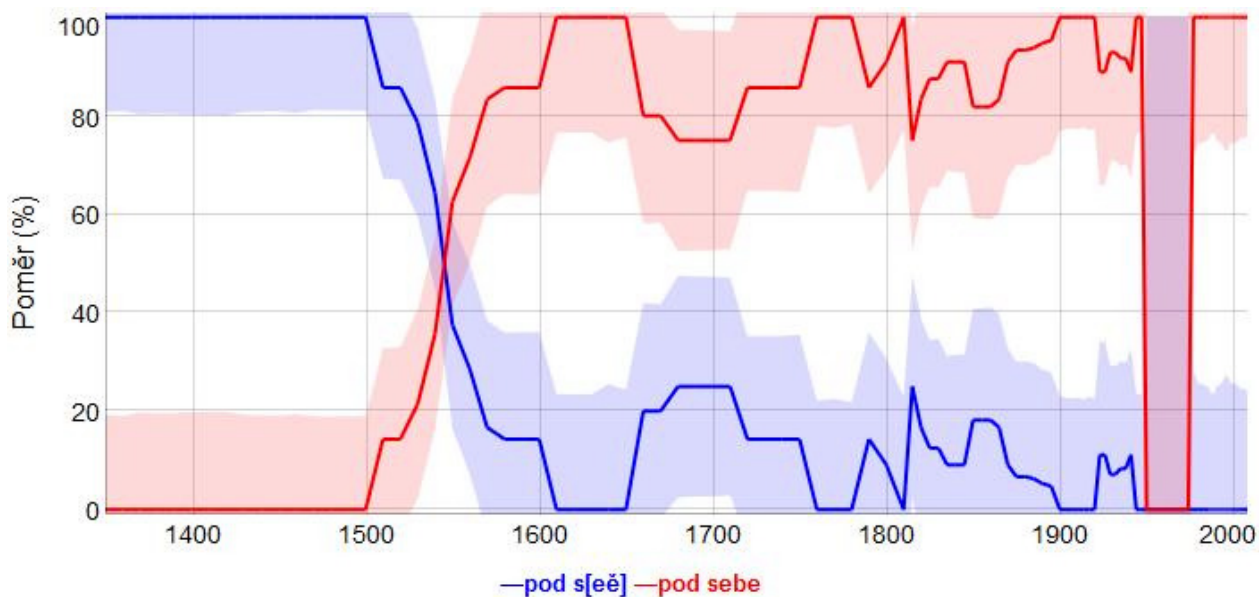
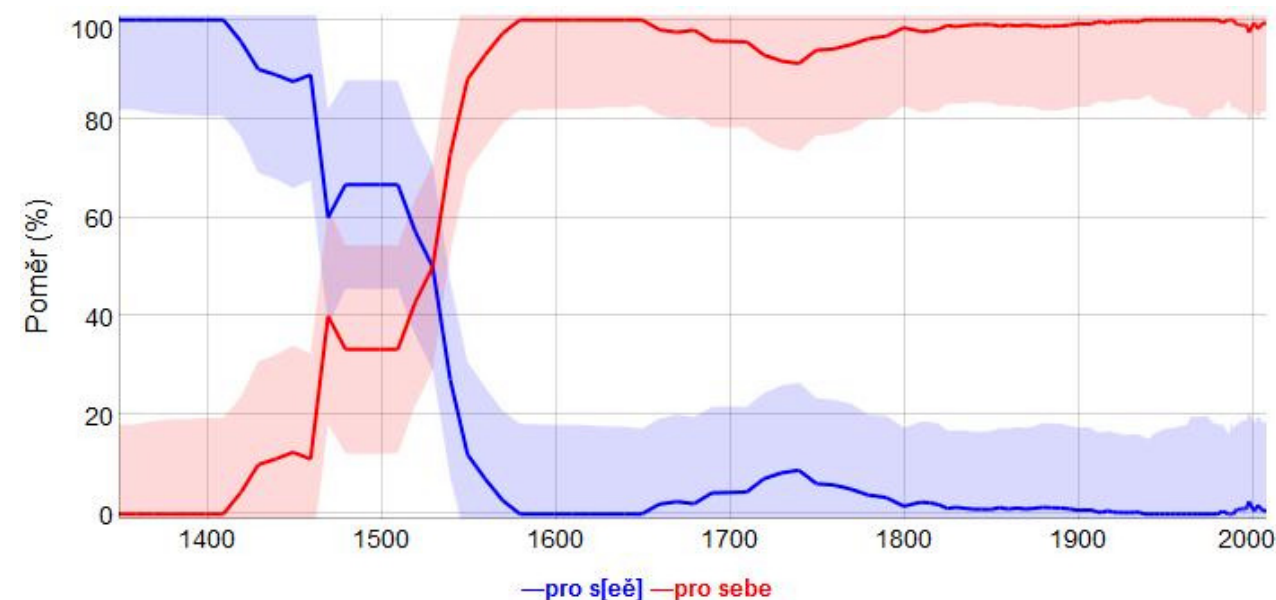
⁹² K této aplikaci viz kap. 3.2.

⁹³ Tyto grafy včetně jejich podrobného popisu a dalších grafů a tabulek uvádějících relevantní statistická data lze nalézt na adresách <http://syd.korpus.cz/QI0z9UMZ.dia> a <http://syd.korpus.cz/8Sr3vLqY.dia>.

Z grafů je jednoznačně patrné, že ve staročeském období se ve spojení s těmito předložkami používal téměř výhradně tvar kratší (*sě* nebo *se*), zatímco tvar *sebe* byl velmi výjimečný. Dále z grafů vyplývá zajímavá skutečnost, že pomyslný předěl mezi starou a střední češtinou je dobou zásadní změny v používání reflexiva po těchto předložkách – po roce 1500 dochází k rychlému nárůstu počtu tvarů *sebe*, přičemž okolo roku 1600 už tyto tvary zřetelně převládají. V pozdějším období pak opět dochází k vyrovnávání poměrů (u předložky *na* kolem roku 1800, u předložky *před* později) a až v průběhu dvacátého století varianta *sebe* zcela převládá.

Podobný vývoj je patrný také u všech ostatních zkoumaných předložek, kde je ovšem problém s nižší doložeností. Pro ilustraci přikládám ještě grafy⁹⁴ týkající se předložek *pro* a *pod*:

⁹⁴ Tyto grafy včetně podrobných komentářů a doplňujících dat lze nalézt na adresách <http://syd.korpus.cz/2Wldf5qc.dia>, <http://syd.korpus.cz/fZE9pwbi.dia>.

Výše popsané tendence jsou v zásadě vidět i na těchto grafech. Ve staročeském období jasně převládá kratší varianta, po roce 1500 (u předložky *pro* o něco dříve, ovšem je zde na grafu patrný jistý výkyv, který je zřejmě způsoben nízkým počtem dokladů) se situace rychle obrací a od roku 1600 již převládá tvar delší (tentokrát bez zásadnějšího sbližování počátkem období novočeského).⁹⁵

Lze tedy konstatovat, že užití akuzativního tvaru *sě* po předložkách bylo ve staré češtině nejen možné, ale byl to téměř výhradní způsob, jak vyjádřit spojení předložky mající akuzativní rekcí s tvarem reflexivního zájmena. Spojení předložek s akuzativním *sebe* bylo naopak velmi ojedinělé, objevovalo se spíše až na konci staročeského období a jeho výraznější uplatnění je spojeno až s češtinou doby střední.⁹⁶

Situace ve staré češtině byla tedy v této oblasti zcela opačná, než je situace v češtině dnešní,⁹⁷ kde je po přeložkách obvykle možný pouze tvar delší.⁹⁸ Z toho je zřejmé, že ve staré češtině byl kratší tvar reflexiva více akuzativním zájmenným tvarem, než je tomu v češtině dnešní, kde v některých kontextech vyžadujících akuzativ již tento tvar použit nelze. Tato skutečnost je tedy jednoznačným argumentem potvrzujícím hypotézu, že z diachronního hlediska tvar *sě/se* postupně ztrácí funkci akuzativního zájmena (ve prospěch gramatického prostředku) a že ve staré češtině tato funkce *sě/se* jakožto akuzativního zájmena ještě byla poměrně jasně výraznější, než je tomu v češtině dnešní.

⁹⁵ U předložky *pod* nejsou pro část dvacátého století v korpusu žádné doklady.

⁹⁶ Zajímavé je, že Gebauer (1960, s. 525) o tvarech *sebe* konstatuje, že „jsou delší a závažnější než akkusativy vlastní, a ujímají se ve funkci akk. zvláště ve spojení s předložkou a při důrazu“ (podtržení je vlastní). Toto konstatování lze vysvětlit tak, že autor při popisu jazyka vychází ze soudobého stavu češtiny, sám je ostatně následně koriguje tak, že „tu bývá v jazyku starším často ještě tvar kratší, tj. akk. vlastní, kde nyní je pravidlem tvar delší“ (s. 525–526). Nicméně, pokud jde o starou češtinu, Gebauerovo tvrzení pro ni evidentně neplatí.

⁹⁷ Nelze říct v češtině nové, neboť počátkem novočeského období se ještě krátké tvary po předložkách vyskytovaly, u některých předložek (např. *na*, *před*) dokonce poměrně často.

⁹⁸ V současnosti je ovšem možné tvar *se* po předložce nalézt kupř. v textech starších českých písní, které byly fixovány v dřívějších dobách a odrážejí tak starší stav v jazyce. Příkladem může být text písně *Narodil se Kristus Pán*: „člověčenství naše, veselme se, ráčil [Kristus Pán] vzíti na se, radujme se“. Podle gramatických pravidel platných v dnešní češtině by zde muselo být „vzíti na sebe“.

5. Spontánnost

Druhou stěžejní funkcí staročeského reflexiva *sě* bylo jeho využití v konstrukcích vyjadřujících děje probíhající spontánně, tj. bez působení (přítomnosti) agentu. V této své funkci je staročeské reflexivum velmi podobné reflexivu novočeskému, které uvedenou funkci zaujímá také (srov. např. Fried, 2004, s. 635–638). Pokud jde o lingvistickou reflexi stavu staročeského, doklady této funkce nalézáme již u Gebauera (2007), nicméně tam tyto případy nejsou vyčleňovány jako zvláštní skupina. Jako o zvláštní skupině o nich ovšem mluví Havránek (1928), který je označuje jako reflexivní formu slovesa s významem stavovým. Tento termín odráží skutečnost, že spontánnostní konstrukce obvykle slouží k vyjádření změny stavu.

Z celkového počtu 390 dokladů reflexiva *sě*, které obsahuje můj pracovní korpus, jsem jich jako případy spontánnosti vyhodnotil 71. Připomínám ovšem, že vzhledem k neostrým hranicím jednotlivých funkcí je i tady třeba brát veškeré kvantifikace spíše jako orientační.

5.1 Vymezení a základní vlastnosti

Stejně jako u ostatních popisovaných funkcí, i tuto funkci je možné vymežit z hlediska syntaktického a z hlediska sémantického. Konstrukcí vyjadřujících spontánnost se účastní dějová slovesa, která jsou (v nereflexivní podobě) tranzitivní. Tato slovesa obecně vyžadují jednak doplnění agentem (ve formě subjektu), který vyjadřuje, kdo děj aktivně způsobuje, jednak doplnění patientem (ve formě objektu), který vyjadřuje, co je dějem zasahováno. V popisovaných konstrukcích stojí u slovesa reflexivní komponent *sě* a toto sloveso vyžaduje pouze jedno doplnění (stává se tedy v tomto kontextu intranzitivem). Toto doplnění má formu podmětu a vyjadřuje patiens příslušného děje. Agens u tohoto děje vůbec není přítomen, děj probíhá spontánně, bez působení jakéhokoli agentu.

- (1) *pozdě s čbánem po vodu, ano sě řiedlo utrhlo* PŘÍSLFLAŠ

Příkladem spontánnostní konstrukce je věta (1). Tranzitivní sloveso *utrhnúti* obvykle (v nereflexivní podobě) vyžaduje jednak doplnění agentem („kdo trhá“), jednak doplnění patientem („co je trháno“). V tomto případě ovšem u slovesa *utrhnúti* stojí reflexivum *sě* a jedná se o konstrukci vyjadřující spontánnost. Děj „utrhnutí“ zde proběhl spontánně, samovolně, nikdo tedy ono řídlo aktivně netrhal. Sloveso tu má pouze jedno doplnění, které vyjadřuje zasaženou věc, řídlo. Toto doplnění tedy má funkci patientu a formálně syntakticky jde o podmět.

Spontánnostní konstrukce mají tedy některé společné vlastnosti s konstrukcemi s akuzativním *sě*, v něčem se ale od nich liší. V obou případech se děje účastní pouze jedna entita, rozdíl ovšem spočívá v tom, v jakých funkcích se tato entita děje účastní. V případě akuzativního *sě* má tato entita jednak funkci agentu (ztvárněnou podmětem), jednak funkci patientu (ztvárněnou koreferenčním akuzativním *sě* v pozici objektu). U spontánnosti má účastník děje pouze funkci patientu, zatímco funkce agentu vůbec není přítomna. Vzhledem k tomu, že podmět v těchto konstrukcích vyjadřuje patiens, jenž je jediným účastníkem děje, není možné v těchto konstrukcích pokládat výraz *sě* za akuzativní tvar zájmena ani za syntaktický objekt příslušných sloves. Popisovaná funkce je tedy jedním z projevů ústupu tvaru *sě* z pozice zájmena směrem ke gramatickému prostředku.⁹⁹

Do kategorie spontánnosti ovšem zařazují pouze slovesa vyjadřující děj. Rozhodování, co je a co není dějem, není přitom vždy jednoznačné, předpokládám, že dějovost je možné chápat jako skalární vlastnost, kdy se různé slovesné významy do různé míry blíží prototypu děje. Za příliš vzdálené od prototypických dějových sloves jsem pokládal (a do kategorie spontánnosti tedy nezařazoval) zvláště slovesa vyjadřující emoce a smyslové vnímání. Tato slovesa se totiž vyznačují jak specifickou sémantickou strukturou odlišnou od sloves dějových (sama o sobě vyjadřují spíše stav a namísto agentní a patientní role se u nich vyskytují spíše role nositele/proživatele), tak i svým chováním syntaktickým (častým rysem je u nich například výskyt dativního doplnění, srov. věty (2)–(4)). Některá taková slovesa se sice spontánnostním konstrukcím relativně blíží (srov. např. doklady (5), (6)), přesto jsem je do kategorie spontánnosti nezařazoval, domnívám se, že

⁹⁹ Otázku, zda tvar *sě* v těchto případech kategorizovat jako částici, volný morfém, případně ještě jinak, ponechávám otevřenou.

celou tuto skupinu sloves by bylo třeba zkoumat zvlášť v rámci samostatného výzkumu. V této souvislosti je třeba upozornit, že (obdobně jako v případě akuzativního *sě*) má i právě popisovaná spontánnostní funkce reflexiva charakter prototypu a její hranice tedy nejsou pevně dané.

- (2) *tak mi se vidí, ač ráčíš k tomu svoliti, že mi se to do mé smrti bude hoditi* NAUČROD
- (3) *mní se mu moře do kolenú* PŘÍSLFLAŠ
- (4) *ženo, mně se na ten trh nechce, pójdevě ve čtvrték ráno* HRADSAT
- (5) *já tomuto nerad, že sem to slyšal, až mi se jakž's srdce zamútilo* HYN
- (6) *švec se rozhněvaje na ni i da jie políček dlaní* HRADSAT

5.1.1 Němcova „korelace tranzitivnosti“

Zde popisované spontánnostní konstrukce zmiňuje I. Němec (1968, s. 58–59)¹⁰⁰ v souvislosti s přebudováním korelace tranzitivnosti/intranzitivnosti v českém lexikálním systému, resp. v systému českých sloves.

Tato korelace mezi slovesy tranzitivními a intranzitivními byla původně založena na rozdílech v kořeni a sufixu, existovaly tak např. dvojice sloves *uvařiti – uvřieti, přilepiti – přilnouti, probuditi – probednúti* apod. Jak Němec uvádí, vzhledem k tomu, že mezi členy jednotlivých opozic byly poměrně výrazné formální rozdíly, byla tato korelace postupně přebudována tak, že intranzitiva se nově začala derivovat od tranzitiv přidáním reflexivního *sě*. Namísto opozice *uvařiti – uvřieti* tak vznikla opozice *uvařiti – uvařiti se*, namísto *přilepiti – přilnouti* vznikla opozice *přilepiti – přilepiti se* apod. Ve staré češtině přitom ještě existovala jak intranzitiva typu *uvřieti*, tak i intranzitiva typu *uvařiti se*, která zde interpretuji jako spontánnostní využití reflexiva *sě*.

Němec v této souvislosti mluví přímo o „expanzi reflexiv“ (s. 59), kdy se reflexivní *sě* stává znakem intranzitivity. Tato skutečnost se projevuje mimo jiné tím, že některá původně nereflexivní intranzitivní slovesa přibírají reflexivní komponent *sě* a stávají se tedy reflexivními (posléze dokonce reflexivy tantum), např. *dotknúti se* (pův. *dotknúti*),

¹⁰⁰ Němec ovšem tyto konstrukce interpretuje jako samostatné reflexivní lexémy.

lsknúti sě (pův. *lsknúti*), *stkvieti sě* (pův. *stkvieti*) apod. V těchto případech ovšem pochopitelně nejde o spontánnostní funkci *sě*, protože nereflexivní protějšky těchto sloves nejsou tranzitivní.

5.1.2 Slovesa s dvojí valencí

Jak již bylo uvedeno, sloveso účastníci se spontánnostních konstrukcí musí být tranzitivní, tj. musí (v nereflexivní podobě) umožňovat vyjádření patientu formou akuzativního objektu. Při práci s jazykovými daty jsem v některých případech narazil na slovesa, která mohla mít ve staré češtině různou valenci, tj. jak valenci akuzativní, tak i valenci jinou. I taková slovesa jsem do kategorie spontánnosti zařazoval.

Zajímavým příkladem tohoto jevu je staročeské sloveso *třiesti* (nč. *třást*), které se ve spontánnostních konstrukcích vyskytuje relativně často (v mém korpusu se nacházejí čtyři takové doklady), srov. následující příklady:

(7) *taký dieše zvuk pod zořě, by sě třásl svět i moře* ALXH

(8) *Judáš, sněd, počě sě třiesti* HRADUMUČ

V nové češtině má toto sloveso pouze valenci instrumentálovou („třást něčím“). Instrumentálová valence je přitom obvyklá i ve staré češtině, srov. doklad (9), ovšem lze nalézt také doklady (dokonce ve velmi podobném kontextu) na valenci akuzativní, viz doklad (10). Zdá se tedy, že toto sloveso mohlo mít ve staré češtině (kromě valence instrumentálové) také valenci akuzativní a nic tedy nebrání zařazení příslušných dokladů do kategorie spontánnosti.

(9) *studenú nemoc, ješto člověkem třese, mocně od něho odháníe* LÉKFRANTA

(10) *ktož by chtěl dáti tři zrna koliandrová tomu, kohož zimnice třese, prvé, nežli by ho počala třiesti, spomáhá* LÉKJÁDROBRN

5.1.3 Pojetí spontánnosti ve *Staročeském slovníku*

Je zajímavé, že na rozdíl od ostatních popisovaných funkcí, tj. akuzativního *sě* a deagentizace, není kategorie spontánnosti zohledněna ve *Staročeském slovníku* (1968, s. 27–29 a dále s. 32–33). V praxi to znamená, že všechny doklady, které zde popisují jako doklady spontánnostního užití *sě*, chápe *Staročeský slovník* jako zvláštní reflexivní lexémy, odlišné od příslušných protějšků nereflexivních.¹⁰¹

Rozdíl mezi nereflexivní podobou slovesa a jeho užitím v konstrukci spontánnosti je tedy chápán jako rozdíl ve významu lexikálním, nikoli gramatickém. Takové řešení nepokládám za zcela šťastné, protože jak vyplývá z výše uvedených výkladů, spontánnostní konstrukce je možné obecně popsat v termínech syntaktických a syntakticko-sémantických a není tedy nutné předpokládat v těchto případech existenci zvláštních reflexivních lexémů. Opozici mezi významem gramatickým a významem lexikálním nicméně navrhuji chápat nikoli jako opozici diskrétní, nýbrž jako vztah skalární, a předpokládám tedy, že spontánnostní konstrukce se pohybují někde uvnitř této škály (a to, vzhledem k výše uvedenému, blíže k významu gramatickému).

5.2 Tvar slovesa

První ze zkoumaných vlastností jednotlivých dokladů spontánnostního užití *sě* je tvar příslušného slovesa,¹⁰² tedy určitost slovesného tvaru, případně slovesný způsob, čas, osoba a číslo.

¹⁰¹ Tím se zpracování této kategorie v daném slovníku liší od tamního zpracování ostatních zde popisovaných funkcí. Případy deagentizace tento slovník za zvláštní lexémy nepokládá a příslušné doklady zařazuje k odpovídajícím nereflexivním heslům. Pokud jde o akuzativní *sě*, záleží na velikosti významového posunu mezi slovesem v nereflexivní a reflexivní podobě – pokud je tento rozdíl velký, je příslušné spojení chápáno jako samostatný reflexivní lexém, pokud ne, jsou taková spojení interpretována jako doklady příslušného nereflexivního slovesného lexému. Naproti tomu v případě spontánnosti jsou veškeré doklady automaticky interpretovány jako samostatné reflexivní lexémy.

¹⁰² Na rozdíl od akuzativního *sě* se v případě spontánnosti jedná ve všech případech o konstrukce se slovesem.

Z celkového počtu 71 dokladů obsahuje 12 dokladů sloveso v neurčitém tvaru. Z toho v 10 případech se jedná o infinitiv, např. doklady (11), (12), ve dvou případech jde o participium s-ové, viz doklady (13), (14).

- (11) *to jezero že by se mělo někdy protrhnúti a vytopiti město* CESTKABK
- (12) *ktož zlé vůli dá se tak v sobě rozmoci, ež nebude tbáti pro ni na Bóh* ŠTÍTKLEM
- (13) *potom Žižka, zhojiv se a slep jsa na obě oči, i táhl jest do Plzenska* KRONŽIŽKA
- (14) *nemohú býti tvirdi, počenše se v milosirdí* ALXH¹⁰³

Tvarů určitých je v mých dokladech 59. Pokud jde o slovesný způsob, na rozdíl od akuzativního *se* není zastoupen imperativ. Tuto absenci imperativu přitom bylo lze očekávat, protože příslušné konstrukce neobsahují slovesné doplnění s rolí agentu, pouze doplnění patientní. Z 59 případů je jich 57 indikativních, ve dvou případech jde o kondicionál (doklad (15) a doklad (7) výše).

- (15) *tak se zdáše, by v ty časy všecky se skály sbořily* ALXH

Z indikativních tvarů šlo nejčastěji o prézens (29 dokladů, např. věty (16), (17)), dále se jedná o 15 tvarů analytického préterita (např. (18), (19)), 8 tvarů aoristu (např. (20), (21)) 4 doklady syntetického futura (22) a 1 doklad analytického futura (23).

- (16) *svět se rodí znova zase, rozličně se obnovuje* HYN
- (17) *a když se léto skonává* DESHRAD
- (18) *purgrabie z města [...] uzřě, že se čas proměnil, an také na zlé pomienil* ALXH
- (19) *a množstvie jest ztonulo s koňmi, ješto se s nimi led provaloval* KRONŽIŽKA
- (20) *Svatého Prokopa proročstvie se splni* HRADPROK
- (21) *až se jemu zekrvavi vše jeho rúcho* HRADUMUČ
- (22) *donidž se [hříchové] v své plnosti nerozmohú v mysli* ŠTÍTKLEM
- (23) *což se sníti bude, bez pochybenie se v radost obrátí* HVĚZD¹⁰⁴

¹⁰³ Podle Staročeského slovníku má tento doklad význam „jsouce již od svého počátku milosrdní“.

Četnost jednotlivých slovesných tvarů v mém korpusu přehledně shrnuje následující tabulka:

slovesný tvar			počet dokladů
infinitiv			10
participium s-ové			2
určitý tvar	indikativ	prézens	29
		aorist	8
		anal. préteritum	15
		analytické futurum	1
		syntetické futurum	4
	kondicionál		2

U 57 indikativních tvarů byly zkoumány též hodnoty kategorií osoby a čísla. Distribuce těchto hodnot je výrazně nevyrovnaná, zřetelnou převahu mají slovesa ve 3. osobě singuláru – je jich celkem 51 (srov. např. doklad (24)). Ostatních tvarů je výrazně méně, jedná se o 3 tvary v 1. osobě singuláru (např. doklad (25)), 2 tvary ve 3. osobě plurálu (26) a 1 tvar ve 2. osobě singuláru (27). Tuto distribuci lze vysvětlit několika faktory. Nízké zastoupení dokladů se slovesem v 1. a 2. osobě zřejmě souvisí s tím, že u této funkce reflexivního *sě* existuje tendence k neživotnému podmětu (viz kap. 5.3), přičemž 1. a 2. osoba obvykle slouží k referenci k živým bytostem. Tvar 3. osoby singuláru se navíc jakožto defaultní tvar uplatňuje ve všech případech, kdy je podmětem sloveso, vedlejší věta, případně jde o konstrukci bez podmětu.

(24) *stála hra, buben se otrhl* PŘÍSLFLAŠ

(25) *přihodich se jednú k tomu, kdež nalezech v jednom domu* PODKU¹⁰⁵

(26) *[zvieřata] v noci, když se lidé upokojie, zbiehají z hor a priběhují* CESTKABK

(27) *ať se v túž tvář neproměníš jako má dci* DESHRAD

¹⁰⁴ Interpretace tohoto dokladu je problematická, sloveso *sníti*, resp. *sníti se* se bohužel nevyskytuje v žádném relevantním slovníku.

¹⁰⁵ Nereflexivní sloveso *přihoditi* může mít význam „způsobit něčí přítomnost někde“, srov. *když vás jest [Bůh] sem přihodil* BAWARN.

Repertoár tvarů je tedy v případě spontánnosti poměrně široký. V porovnání s akuzativním *sě* je sice o něco užší, ovšem to může být způsobeno celkově nižším počtem dokladů. Nejzajímavějším jevem co do distribuce tvarů je přitom výrazný podíl dokladů se slovesem ve 3. osobě singuláru.

5.3 Životnost podmětu

Další vlastností, kterou jsem u jednotlivých dokladů zkoumal, byla životnost podmětu příslušného slovesa.¹⁰⁶ V tomto aspektu se spontánnostní konstrukce zásadně liší od konstrukcí s akuzativním *sě*: zatímco u akuzativního *sě* byl podmět u všech dokladů životný, u spontánnosti je ve většině případů podmět neživotný.

Z celkového počtu 71 dokladů byl podmět životný pouze ve 23 případech (tedy v necelé třetině dokladů,¹⁰⁷ často jde navíc o opakující se lexémy, např. *tříesti*). Ve 40 případech byl podmět neživotný. Kromě těchto případů byl v 5 případech podmět vyjádřen slovesem nebo vedlejší větou (tím se spontánnost liší od akuzativního *sě*, kde podmět být takto vyjádřen nemůže), ve 3 případech šlo o konstrukce bezpodměté, o kterých ještě bude řeč.

Velkou většinu případů tedy tvoří ty doklady, u kterých podmět není životný. Tato skutečnost zřetelně souvisí s výše popisovanou sémantickou strukturou spontánnostních konstrukcí – na rozdíl konstrukcí s akuzativním *sě* zde podmět nemá roli agentu, nýbrž má pouze roli pacientu, není tedy u něj implikována cílevědomá aktivita a může se tak jednat o neživou věc. Jako příklady konstrukcí s neživotným podmětem lze uvést doklady (28)–(30), je zřejmé, že neživotný podmět v těchto případech není možné interpretovat jako agens příslušného děje, pouze jako patiens. Nemožnost interpretovat podmět jako agens je zřejmá také v případech, kdy je podmětem sloveso, resp. vedlejší věta, srov. doklad (31), případně (23) výše.

¹⁰⁶ Případně životnost „vyrozuměného“ podmětu, šlo-li o neurčitý slovesný tvar.

¹⁰⁷ Jako životné jsem hodnotil také 1 případ podmětu *lid* a 2 případy, kdy je podmětem *dítě*, šlo mi tedy primárně o životnost sémantickou, nikoli gramatickou.

- (28) *i kámen se na jednom místě neobalí* PŘÍSLFLAŠ
 (29) *pakli sě hlíza vyvrže v rozkrocích neb na stehně, inhed krev púšťěj* HVĚZD
 (30) *černý chléb mají, pravili mi, že se hned tak černý ječmen rodí v zemi jich* CESTKABK
 (31) *v tom sě pokáza, že jest člověk pravý* HRADŮMUČ

Jak již bylo uvedeno, v některých (nepříliš četných) případech je i ve spontánnostních konstrukcích možné nalézt podmět životný, srov. doklady (32)–(34). I v těchto případech pochopitelně platí, že podmět má pouze roli patientu, nikoli agentu. Jde tedy ve všech případech o děje, u kterých se děj realizuje bez aktivního působení (příp. dokonce proti vůli) zúčastněné životné entity. Příkladem mohou být obě slovesa v dokladu (32): slovesa *polepšiti* a *zhojiti* zde vyjadřují různou míru uzdravení, větu lze parafrázovat jako „pokud se sedmý den stav nemocného zlepší, tak se nemocný nakonec uzdraví“. Je tedy zřejmé, že v tomto případě jde u obou sloves o děj, jehož je „nemocný“ pouze patientem, nikoli agentem.

- (32) *nemocný, polepší li sě sedmý den, zhojí sě* HVĚZD
 (33) *sirdce jim jakžto v ledu v oné hróžě i v úžěsti, kde sě každý musil tříesti* ALXH
 (34) *když pak přiblížím se k létu sedmému, když mi přijde zvykati něčemu jinému*
 NAUČROD

5.4 Slovesný vid

Do spontánnostních konstrukcí mohou vstupovat jako slovesa dokonavá, tak slovesa nedokonavá. Jednoznačně ovšem převládají perfektiva: z celkových 71 dokladů jich je perfektivních 46 (tedy cca 65 %), srov. např. doklady (35)–(37), imperfektivních je 25 (cca 35 %), např. (38)–(39). Vzhledem k tomu, že se v těchto konstrukcích mohou vyskytovat slovesa obou vidů, vyskytují se v mých datech také dvojice dokladů obsahující vzájemné vidové protějšky, např. *počieti* – *počínati*, srov. doklad (40) s dokladem (14) výše.

Tendencí k perfektivnosti se spontánnostní konstrukce podobají konstrukcím s akuzativním *sě*, kde rovněž převažují doklady s perfektivními slovesy. V případě

spontánnosti je tuto tendenci možné vysvětlit skutečností, že spontánnostní konstrukce často vyjadřují změnu stavu,¹⁰⁸ přičemž v těchto případech bývá v centru pozornosti obvykle výsledek této změny, nikoli tedy její průběh.

(35) *tehdy se jest tu u Přibyslavě Žižkovi vyvrhla hlíza, i umřel jest Žižka* KRONŽIŽKA

(36) *nebožátka chudí, div, že se jim neostudí pro zlé bydlo jich dvořenie* PODKU

(37) *pakli se pohorší, nemoci té nesnadně zbude* HVĚZD

(38) *nadjidech vodu živú, ana se dře z skály mocí pravú* HYN

(39) *nemá v to uměšovati jiného, než čím se ten hříech obtěžije* ŠTÍTKLEM¹⁰⁹

(40) *mezi Božím narozením a najbližší nedělí potom, ješto' se masopust počíná*
LÉKFRANTA

5.5 Pomezí případy

Jelikož se všechny popisované funkce reflexivního *sě* vyznačují neostrými hranicemi, lze u každé z nich najít také doklady pomezí. V této kapitole se zaměřím na pomezí mezi konstrukcemi spontánnostními a již dříve popsány konstrukcemi s akuzativním *sě*.¹¹⁰

¹⁰⁸ Srov. již zmiňovaný Havránek (1928) termín pro spontánnostní konstrukce „reflexivní forma slovesa s významem stavovým“.

¹⁰⁹ Tento doklad je zajímavý tím, že sloveso zde má instrumentálové doplnění. U reflexivních konstrukcí je přitom instrumentálové doplnění důležité z hlediska své sémantické interpretace, jak uvádí (ovšem pro novou češtinu) např. Fried (2004, s. 636–637), pomáhá tato interpretace rozlišit spontánnost a deagentizaci – zatímco u deagentizace může mít instrumentálové doplnění sémantickou roli určení nástroje, u spontánnosti tuto funkci mít nemůže, což lze vysvětlit skutečností, že v sémantické struktuře spontánnostních konstrukcí není přítomen agens. Tato skutečnost odpovídá situaci v uvedeném dokladu: instrumentálové doplnění tu nelze chápat jako určení nástroje, nýbrž spíše jako neživotný kauzátor (hříech „*sě* neobtěžije“, tj. nestává se závažnějším, pomocí nějakého nástroje, nýbrž důsledkem jistých okolností, za kterých byl spáchán).

¹¹⁰ Rovněž četným případům na pomezí mezi spontánností a deagentizací se budu věnovat v rámci kapitoly o deagentizaci.

Zatímco v případě akuzativního *sě* má entita účastníci se děje prototypicky roli agentu i roli patientu, u spontánnosti má zúčastněná entita pouze roli patientu. Existenci pomezí mezi oběma typy je pak možno vysvětlit skutečností, že mezi tím, kdy je možné entitě účastníci se děje připsat agentní roli, a tím, kdy má tato entita pouze roli patientní, nelze vést jasnou hranici, a v některých případech proto není zcela jasné, zda je možné tuto entitu pokládat za agens, tyto případy je třeba interpretovat jako případy pomezní. Rozdíl mezi tím, zda má účastník děje obě role, nebo pouze roli patientní, lze podobně popsat také jako rozdíl mezi dvoučlenností a jednočlenností vyjadřované události – v prototypických případech akuzativního *sě* jde o událost dvoučlennou, v prototypických případech spontánnosti o událost jednočlennou, v případech pomezních není vždy možné jednoznačně rozhodnout, o jakou událost z tohoto hlediska jde.¹¹¹ Při posuzování konkrétních dokladů je vždy třeba řídit se širokým kontextem.

(41) *jestliže se chceš shřieti, tehdy lehni na podlaže* CESTKABK

Prvním příkladem pomezního dokladu je věta (41), kde je vyjádřena rada potenciálnímu návštěvníkovi lázní, spočívající v tom, že chce-li se ohřát, má si lehnout na (teplou) podlahu. Otázka zní, je-li návštěvník lázní v daném případě pouze patientem zahřívání, nebo je-li zároveň také agentem. Argumentem pro jeho agentní roli návštěvníka je skutečnost, že proces zahřívání je zde způsoben jeho volným rozhodnutím a následnou cílevědomou činností (lehnutím), nicméně následný způsob zahřívání je způsobem pasivním, návštěvník se na něm sám aktivně nepodílí, spíše jde tedy pouze o *patiens* zahřívání (a jde tedy o událost jednočlennou). Z tohoto důvodu je tento doklad třeba vnímat spíše jako doklad spontánnosti.

(42) *ten sě zlý lid velmi rozmohl* DESHRAD

¹¹¹ Skutečnost, že nelze jednoznačně rozhodnout o tom, zda jde o událost jednočlennou, nebo dvojčlennou, ovšem automaticky neznamená, že jde o pomezí mezi akuzativním *sě* a spontánností, protože podobná nejednoznačnost se vyskytuje i u případů na pomezí mezi akuzativním *sě* a samostatným reflexivním lexémem, srov. kap. 4.6. V takových případech ovšem (na rozdíl od pomezí akuzativní *sě* – spontánnost) není sporu o tom, že účastník příslušného děje roli agentu má.

Složitější případ představuje věta (42). Sloveso *rozmoci* má význam „rozmnožit, rozšířit něco“. V tomto případě je patientem, tedy tím, kdo byl rozmnožen, samozřejmě „ten zlý lid“. Otázkou ale je, zda je tento lid zároveň agentem, totiž zde ono rozmnožení bylo výsledkem jeho cílevědomé činnosti (lid usiloval o své rozšíření), nebo zda šlo o děj spontánní (lid se rozšířil sám od sebe, bez usilování kohokoli). V tomto případě interpretuji děj spíše jako spontánní, a to s přihlédnutím ke kontextu, který osvětluje, že „tím lidem“ jsou míněni ti, kdo přistupují sedmé přikázání, tj. zloději. Předpokládám, že zloději netvoří jednotnou skupinu, která by usilovala o své rozšíření, nýbrž spíše jednají každý samostatně a cílem jejich usilování je obohacovat se krádežemi. Komplikovanější by ale situace byla např. v případě, že by v podobném vyjádření výraz „lid“ referoval např. k nějakému kmeni nebo národu, kde by možná mohla být přijatelná i interpretace, že takový lid opravdu o své rozšíření usiloval.

Dalším zajímavým slovesem je např. sloveso *potiti*, které bylo ve staré češtině tranzitivní s možným významem „zapocovat něco, smáčet něco potem“. Spojení *potiti se* je tedy možné interpretovat tak, že podmět je zde patientem slovesa *potiti*. Vzhledem k tomu, že pocení je obvykle děj, který probíhá samovolně, tedy bez působení agentu, lze předpokládat, že spojení *potiti se* bude obvykle možné pokládat za doklad spontánnosti, srov. např. doklad (43), kde je podmětem jenom část těla, takže je poměrně zřejmé, že tu nelze uvažovat o agentní roli.

(43) *pakli se jemu jedno sama hlava potí, toť jest smrtné* LÉKFRANTA

(44) *dobré jest jednú v měsieci dryáku požívati po puol noci a lehnúti v loži a přikryti se dobře, a sám aby lehl, a potiti se dobře* LÉKFRANTA

V některých případech je ale situace složitější, srov. doklad (44), kde se vyslovuje rada, aby se člověk vlastním úsilím potil (ono úsilí je zde dokonce popsáno), navíc je zde příslušné sloveso v koordinaci s dalšími slovesy, u nichž podmět evidentně roli agentu má. Doklad (44) tedy lze pokládat za případ pomezí, protože není zřejmé, jestli je zúčastněná entita pouze patientem, nebo zároveň patientem a agentem.

- (45) [švec] *z krčmy vytasě, poběhne jako bez smysla a plachta na něm otvisla [...]*
přiběhnat' do svých katrčí, tu jej žena do nich vstrčí, i svine sě za kamnami jako zlý
pes prostrěd slámy HRADSAT

Z dalších pomezních dokladů uvádím ještě alespoň doklad (45), kde je otázka, do jaké míry je svinutí výsledkem ševcova aktivního úsilí a do jaké míry jde o děj na jeho vůli nezávislý. Celý předchozí kontext přitom ukazuje spíše na nižší stupeň relevance jeho vůle (poběhne jako bez smysla, do katrčí nevejde sám, ale vstrčí jej do nich žena apod.), spíše se tedy tento případ blíží spontánnosti.

5.5.1 Vliv životnosti podmětu na funkční interpretaci konstrukce

V souvislosti s pomezními případy mezi akuzativním sě a spontánností ještě upozorním na zajímavou skutečnost, že na to, zda je příslušná konstrukce interpretována jako konstrukce s akuzativním sě, nebo jako konstrukce spontánnostní, může někdy u téhož slovesa mít vliv životnost jeho podmětu.

- (46) *zjevně Čechóm svatý Václav sě pokáza a za sobú u boj jim jíti káza* DALV

- (47) *ta noc minu a den sě na svět pokáza* ALXH

Jako příklad může posloužit několik dokladů slovesa *pokázati* (s významem „ukázat“). V dokladu (46) (případně též v kapitole 4.3 v dokladu (42)) je podmět životný a význam tedy lze interpretovat tak, že sv. Václav (příp. čert) ze své vůle svou cílevědomou činností někomu sám sebe zjevil, tj. má jak roli agentu, tak patientu. V dokladech, kde je podmět neživotný (47), případně kde je vyjádřen vedlejší větou (31), je situace jiná: podmět tu nelze chápat jako agens, který cílevědomě něco vykonává (např. že by se den ze své vůle ukazoval), a „zbývá“ mu tak tedy pouze role patientu. Agentní role se v těchto případech vůbec nerealizuje a je tedy třeba tyto případy chápat jako doklady spontánnosti.

- (48) *a já, přiblíživ sě k nima, posadich sě mezi nima* PODKU

(49) [svět] *rozličně se obnovuje, když se již máj přibližuje* HYN

Dalším příkladem tohoto jevu je sloveso *přiblížiti*, příp. jeho vidový protějšek *přibližovati*. Životný doklad (48) je jistě třeba interpretovat jako akuzativní *sě* (neboť podmět je agentem), naopak u dokladu (49) s neživotným podmětem „máj“ jde jistě o spontánnost. Složitější je ovšem situace v dokladu (34) výše: zde je podmět životný, přesto tento případ hodnotím jako spontánnost. Přiblížením se totiž v tomto kontextu nemíní cílevědomý děj (jako v případě „přiblíživ se k nim“) nýbrž děj stárnutí, resp. zvyšování věku člověka, který probíhá spontánně.

5.6 Další zajímavé doklady

V této kapitole zmíním ještě několik dalších zajímavých typů dokladů, které si z různých důvodů zasluhují pozornost.

5.6.1 Sloveso *dieti* a další slovesa konání

Prvním typem jsou doklady se slovesem *dieti*. Za pozornost stojí z toho důvodu, že toto sloveso se do nové češtiny zachovalo pouze v reflexivní podobě, jako reflexivum tantum (*dít se*). Ve staré češtině ovšem existovalo i v nereflexivní podobě, jako sloveso tranzitivní s významem „dělat, konat“. Spojení typu „*dieti se*“ proto také hodnotím jako spontánnostní konstrukci, příkladem mohou být doklady (50), (51). Je zajímavé, že u spontánnostních konstrukcí s tímto slovesem (či jeho vidovým protějškem) se mohou vyskytovat dativní doplnění (např. 52)), ovšem takové dativní doplnění se může u tohoto slovesa vyskytovat i v nereflexivní podobě (*dieti* něco někomu).

(50) *to jemu všechno pověděchu [...], co li se nad nimi dalo* HRADPROK

(51) *to se několik let dalo, až se jako hoře stalo* DESHRAD

(52) *neumiem o tom pověděti, co mi se tu udalo viděti* HYN

Dále stojí v této souvislosti za pozornost, že v podobném významu jako sloveso *dieti* vstupuje do spontánnostních konstrukcí také synonymní sloveso *činiti*, resp. *učiniti*. V mém korpusu se vyskytuje jeden takový doklad (53). Spojení „sě učini“ zde má význam „událo se, stalo se“. Hledáním ve Staročeské textové bance pak lze najít více dokladů na takové užití tohoto slovesa, např. doklad (54).

(53) *ale slyš, co se potom učini! svatého Prokopa proročstvie se splni* HRADPROK

(54) *přepustil Buoh tak velikú vuodú, že šla přes všecko město, a k tomu se učini zemětřesenie* MARTKRON

(55) *i udach mi se pohleděti okolo sebe, uhlédach pěknú pannu* HYN

V souvislosti se slovesem *dieti* je třeba zmínit ještě doklad (55). Tento doklad vypadá jako běžná spontánnostní konstrukce s podmětem vyjádřeným infinitivem, srov. podobný doklad (52). Problém je ovšem ve slovesném tvaru – vzhledem k tomu, že je v podobných konstrukcích podmětem infinitiv, čekali bychom sloveso ve třetí osobě, sloveso je ovšem oproti očekávání v osobě první. Je otázka, jak tento jev interpretovat, mohlo by se např. jednat o vliv toho, že proživitelem je zde vypravěč (a je vyjádřen zájmem pro první osobu), případně o morfologickou podobu vlivem slovesa v následující klauzi.

5.6.2 Sloveso *roditi*

Dalším slovesem, o kterém je třeba pojednat, je sloveso *roditi* a jeho dokonavé protějšky, *naroditi*, příp. *uroditi*. Na rozdíl od nové češtiny existovaly i tyto dokonavé protějšky také v nereflexivní, tranzitivní podobě s významem „porodit“, ¹¹² srov. doklad (56). Spojení těchto sloves s reflexivním *sě* tedy také chápou jako spontánnostní konstrukce, za příklad mohou sloužit doklady (57), (58).

¹¹² Jiným případem je pochopitelně novočeské nereflexivní sloveso *narodit*, kde prefix *na-* vyjadřuje velkou míru děje z hlediska výsledku, podobně jako u sloves *nadělat*, *nalámat* apod., srov. Karlík et al. (1995, s. 210).

(56) *když jeho zabijí, máť jeho druhé neurodí* DALV

(57) *pakli sě dietě narodí, dlúho živo bude* HVĚZD

(58) *děkuji božství jeho svatému, že mi ráčil popřítí naroditi se živému* NAUČROD

Zařazení těchto spojení do kategorie spontánnosti ovšem není neproblematické, protože tyto případy je obvykle možné interpretovat tak, že kromě rozené entity (patientu) je účastníkem děje také entita rodící, tedy agens, srov. doklad (56), kde je evidentně agentem máť. Zdá se tedy, že by tyto případy bylo možné interpretovat také jako deagentizaci, tj. připustit, že v případech (57), (58) je agens přítomen, byť ne explicitně vyjádřen. Deagentní interpretace ovšem není možná vždy, srov. doklad (59), kde o žádném agentu uvažovat nelze (vzhledem k metaforicky motivovanému sémantickému posunu), v tomto případě je spontánnostní interpretace nesporná.

(59) *s velikonoci o tom čase svět se rodí znova zase* HYN

(60) [Ježíš] *ráčiv sě z čisté panny uroditi a panicem čistým býti* HUSDCERKAH

V souvislosti s probíranými slovesy je nutné zmínit ještě doklad (60). Vzhledem k přítomnosti slovesa *ráčiti*, které implikuje, že děj proběhl důsledkem volní aktivity Ježíše, se zdá, že Ježíš zde má roli agentu. Jedná se ale o případ zvláštní, neboť se zde hovoří o Bohu, který je všemocný, pokud by se naopak hovořilo o obyčejném člověku, takové agentní chápání by zřejmě možné nebylo. Pokud ovšem připustíme, že „vyrozuměný podmět“ slovesa *uroditi* (tedy Ježíš) zde má roli agentu, pak se tento případ do jisté míry podobá již zmiňovaným dokladům slovesa *zpoviedati*, kde je v případě nereflexivní podoby slovesa zpovídáná osoba patientem, ovšem v reflexivní podobě má roli agentu.

5.6.3 Bezpodměté konstrukce

Závěrem je třeba se ještě stručně zmínit o třech dokladech konstrukcí bezpodmětých. Vzhledem k jejich počtu se zřejmě jedná o případy okrajové a jejich zařazení do kategorie

spontánnosti je většinou problematické. Do této kategorie je nicméně řadím, a to z toho důvodu, že stejně jako u konstrukcí obsahujících podmět se jedná o děje spontánní, tedy o děje, u kterých není přítomen agens. Na rozdíl od konstrukcí s podmětem ovšem tyto konstrukce explicitně nevyjadřují *patiens*, tj. vyjadřují pouze samotný spontánně probíhající děj (obvykle změnu stavu, v tomto případě bez jejího nositele).

(61) *tehdy Pražané vidúce, ano se jim zle děje, i želeli sú tepruv krále Vácslavovy smrti*

KRONŽIŽKA

(62) *jak juž šest dní bě minulo a na sedmý den sě hnulo, tehdy podlé svých obyčěje ALXH*

(63) *a rozličně se zazelenává po všem světě, roste tráva po hájích HYN*

V případě dokladu (61) se jedná o sloveso *dieti*, které se, jak již bylo uvedeno, často vyskytuje i v konstrukcích s podmětem. V tomto případě toto sloveso není doplněno agentem ani patientem, jedinými doplněními jsou dativní doplnění vyjadřující proživatele a adverbium „zle“. Výraz „zle“ by přitom ovšem bylo možné interpretovat jako zpodstatnělé adjektivum *zlé* (s významem „zlo“), pak by se jednalo o běžnou spontánnostní konstrukci s podmětem.

Doklad (62) obsahuje sloveso *hnúti*.¹¹³ Opět tu jde o děj bez agentu, tedy spontánní, jediným doplněním slovesa je zde předložková fráze.

Posledním dokladem je věta (63), ve které se popisuje, co se děje s přírodou o Velikonocích. Toto sloveso se může vyskytovat i ve spontánnostních konstrukcích s podmětem (srov. doklad (64)), v citované konstrukci není podmět zřejmě proto, že *patiens* je zde všeobecný. Na druhou stranu by asi bylo lze tento případ interpretovat jako elipsu podmětu („rozličně se všechno zazelenává“). Dále se u tohoto dokladu nabízí otázka, zda se příslušné sloveso mohlo vyskytovat i v nereflexivní podobě. Pokud ne, jedná

¹¹³ Sloveso *hnúti* se pochopitelně může vyskytovat i v konstrukcích s podmětem, v mém korpusu jsou tři takové doklady, např. *tehdy Žižka kázal se jest hnúti do Kolína* KRONŽIŽKA. (Vyrozuměný) podmět má v těchto případech ovšem roli agentu, z popisovaných funkcí reflexivního *sě* má tedy tento doklad nejbližší ke kategorii akuzativního *sě*. Problém je ovšem s valencí slovesa *hnúti*, které podle dostupných dokladů vyžaduje pouze doplnění instrumentálem, nikoli akuzativem. Tyto doklady jsem tedy do žádné z popisovaných kategorií nezařazoval.

se o reflexivum tantum a není tudíž možné tento případ pokládat za konstrukci spontánnosti.

(64) *země se zazelenává* ŠTÍT SVÁT

6. Deagentizace

Třetí funkcí staročeského reflexiva *sě*, kterou se zde budu zabývat, je deagentizace, která je založena na tom, že agens příslušného slovesa není vyjádřen podmětem.¹¹⁴ O této funkci reflexiva pojednávají všechny zdroje uvedené v kapitole 2, i když ji označují různými názvy (autoři se neshodnou zejména v otázce, zda je možné všechny případy deagentizace pokládat za pasivum).¹¹⁵ Shodnou se ovšem na tom, že ve staré češtině nejsou deagentní reflexivní konstrukce příliš časté (častější je jiný, nereflexivní typ deagentizace).

Tomuto poznatku odpovídají i výsledky mého výzkumu – zatímco v případě předchozích dvou popisovaných funkcí obsahoval můj korpus relativně velké množství dokladů (107 u akuzativního *sě*, 71 u spontánnosti), u deagentizace je počet nalezených dokladů výrazně menší, jedná se pouze o 18 dokladů (s obvyklou výhradou, že hranice typu nejsou přesně vymežitelné). Takto nízký počet dokladů je pro relevantní popis funkce pochopitelně nedostačující, přesto se i v rámci tohoto malého množství odhalují některé zajímavé tendence. O nich bude řeč v následujících pasážích této kapitoly.

Kromě nízkého počtu dokladů se deagentizace od ostatních popisovaných funkcí liší ještě jedním podstatným rysem: chronologickou distribucí dokladů. Zatímco v případě předchozích dvou funkcí byly doklady relativně rovnoměrně rozloženy do všech chronologických vrstev,¹¹⁶ doklady deagentizace se objevuje především ve vrstvách pozdějších, jak ukazuje následující tabulka:

¹¹⁴ Termín „deagentizace“ tedy používám v podobném smyslu jako např. Daneš et al. (1987, s. 236).

¹¹⁵ Touto otázkou se zde zabývat nehodlám, neboť je podle mého názoru spíše otázkou terminologickou než otázkou věcnou.

¹¹⁶ U těchto dvou funkcí jsem se chronologickým kritériem explicitně nezabýval, neboť se (vzhledem k relativně rovnoměrnému zastoupení) ukázalo jako irelevantní. (Relativně rovnoměrné zastoupení se tu ovšem nevztahuje na chronologickou vrstvu A, u které je celkový počet dokladů velmi malý, viz kap. 3.2.)

chronologická vrstva	počet dokladů
A	0
B	1
C	0
D	4
E	5
F	8

S výjimkou jednoho dokladu ve vrstvě B¹¹⁷ se všechny doklady deagentizace vyskytují ve vrstvách D, E, F, tedy až ve druhé polovině staročeského období, s časem navíc počet dokladů postupně narůstá. Celkový počet dokladů je sice velmi nízký na to, aby mohla být formulována příslušná generalizace, pokud by se ovšem uvedená distribuce potvrdila na větším vzorku, bylo by možné konstatovat, že se reflexivní deagentizace začala ve větším měřítku objevovat až koncem staročeského období.

6.1 Vymezení a základní vlastnosti

Z hlediska syntaktického a sémantického je možné deagentní reflexivní konstrukce charakterizovat tak, že agens v nich není vyjádřen podmětem. Buď je tedy (méně často) vyjádřen jinak než podmětem, nebo (častěji) není formálně vyjádřen vůbec. V sémantické struktuře příslušného slovesa je ovšem agens vždy přítomen. Sloveso si v deagentní konstrukci ponechává beze změny svůj lexikální význam a nemění se ani počet participantů jeho sémantické valenční (intenční) struktury (tím se tyto konstrukce liší od konstrukcí spontánnostních, u kterých se počet participantů snižuje, neboť u nich není přítomen agens).

6.1.1 Typy deagentních konstrukcí

Pro podrobnější syntaktické a sémantické vymezení je třeba rozlišit dva typy deagentních konstrukcí: konstrukce s podmětem a konstrukce bezpodměté. Doklady

¹¹⁷ Jedná se o níže uvedený doklad (4), který je však třeba pokládat za ustálenou formuli (viz kap. 6.1.2).

konstrukcí s podmětem jsou výrazně častější, v mém korpusu je jich 14, doklady konstrukcí bezpodmětých jsou pouze 4.

6.1.1.1 Deagentní konstrukce s podmětem

Do deagentních konstrukcí s podmětem mohou vstupovat pouze slovesa tranzitivní, tj. slovesa, která vyžadují jednak doplnění agentem, jednak doplnění patientem. Podmět v těchto konstrukcích vyjadřuje patiens příslušného slovesa (tím se tento typ deagentních konstrukcí podobá konstrukcím spontánnostním). Příkladem deagentní konstrukce s podmětem je doklad (1):

- (1) *do Konstantynapole od Dunaje jeli sme tři neděle, než v počtu mil neviem, co jest, neb se již od Dunaje míle nechtú* CESTKABK

Tento doklad obsahuje tranzitivní sloveso *čísti* (s významem „počítat“), které vyžaduje jednak doplnění agentem („kdo počítá“), jednak doplnění patientem („co je počítáno“). V uvedeném příkladu jsou patientem „míle“ a jsou formálně vyjádřeny podmětem. Agens je v tomto případě všeobecný („lidé cestující do Konstantinopole“) a není povrchově vyjádřen.

6.1.1.2 Deagentní konstrukce bezpodměté

Do konstrukcí bezpodmětých mohou (na rozdíl od konstrukcí s podmětem) vstupovat jak slovesa tranzitivní, tak slovesa intransitivní. Tyto konstrukce neobsahují podmět a jednotlivá doplnění (kromě doplnění agentního) si ponechávají své tvary obvyklé mimo deagentní konstrukce. Příkladem je doklad (2) s intransitivním slovesem *uškoditi*. Toto sloveso vyžaduje jednak doplnění agentní, jednak doplnění beneficientní. V dokladu (2) jde o bezpodmětou konstrukci, agentní doplnění („kdo uškodí“) není povrchově vyjádřeno (jde o všeobecný agens) a beneficientní doplnění („dítěti“) si ponechává svůj obvyklý tvar – dativ.

- (2) *necht' se mnú trefně o vše uhodí, nebť se málem dítěti uškodí* NAUČROD

Situace je ale složitější v případě sloves tranzitivních. Ta se zřejmě mohou vyskytovat v bezpodmětých konstrukcích pouze tehdy, pokud není vyjádřen *patiens*. Pokud by totiž *patiens* byl vyjádřen, měl by formu podmětu a šlo by tedy o konstrukci s podmětem (viz výše). Příkladem je věta (3) s tranzitivním slovesem *počínati*, kde není vyjádřen *patiens* („co je počínáno“), a proto jde o bezpodmětou konstrukci. Pokud by byl u tohoto slovesa *patiens* vyjádřen, šlo by o konstrukci s podmětem, srov. větu (4).¹¹⁸ Tranzitivní slovesa tedy mohou vstupovat do obou typů konstrukcí, záleží ovšem na tom, zda je, nebo není vyjádřen *patiens*.

- (3) *tuto sě počíná o poznání cesty pravé k spasení* HUSDCERKAH

- (4) *tuto sě počíná kronika* DALV

6.1.2 Ustálené formule

Část dokladů deagentní funkce reflexiva tvoří doklady, které představují ustálené, kanonizované formule, které se ve staročeských textech často používaly ve specifických funkcích. Jedná se např. o již uvedené doklady (3), (4) se slovesem *počínati* – konstrukce tohoto typu sloužily ke strukturování textu, resp. signalizovaly začátek souvislého textového celku (textu, kapitoly apod.). Dalšími příklady ustálených konstrukcí jsou konstrukce se slovesem *psáti*, srov. doklady (5), (6), případně se slovesem *čísti*, viz doklad (7).

- (5) *zpráva proti šelmovému času, točižto proti moru [...], ted' se píše* LÉKFRANTA

- (6) *dobré jest [...] vzieti jeho tak mnoho, jako se svrchu píše* LÉKFRANTA

¹¹⁸ Vzhledem k celkově nízkému počtu dokladů ovšem nelze a priori vyloučit existenci deagentních reflexivních konstrukcí bez podmětu, u kterých by byl *patiens* vyjádřen akuzativem. Takové doklady jsem nenašel, v jiných jazycích podobné ovšem konstrukce existují (např. ve španělštině, která sice u substantiv nemá morfologické značení pádů, nicméně syntaktické funkce subjektu/objektu je možné rozlišit pomocí verbální kongruence).

(7) *jako se čte o Davidovi v Prvních knihách králových* JAKKAL

Tyto doklady tvoří v rámci dokladů deagentizace relativně početnou skupinu – představují více než čtvrtinu všech dokladů deagentních konstrukcí, jejich zastoupení je velmi výrazné především u konstrukcí bezpodmětých, kde představují tři z celkových čtyř dokladů. To je třeba brát v úvahu při kvantifikacích týkajících se deagentní funkce reflexiva – pokud bychom tyto případy pojednávali jako zvláštní skupinu, četnost „běžných“ deagentních konstrukcí by byla ještě výrazně menší. Zároveň se v této souvislosti nabízí otázka diachronního vztahu těchto ustálených formulí k celé kategorii reflexivní deagentizace a její gramatikalizaci, prozkoumání tohoto vztahu ovšem přesahuje možnosti této práce a je tak jedním z úkolů pro další výzkum.

6.1.3 Aktuálnost slovesného děje

Deagentní reflexivní konstrukce jsou zajímavé z hlediska aktuálnosti slovesného děje.¹¹⁹ Pomineme-li specifickou skupinu ustálených formulí,¹²⁰ je ve všech deagentních konstrukcích vyjadřován děj neaktuální, srov. doklad (8), kde se vypovídá obecně o všech situacích, kdy člověk učiní něco kvůli „těm věcem“, případně doklad (9), kde se vypovídá obecně o všech situacích drání lýk.

(8) *cožť se učiní pro ty věci, vždyť jest hříech větší neb menší* ŠTÍTKLEM

(9) *když se lýka derú, nu na ně s dětmi* PŘÍSLFLAŠ

V některých případech vyjadřuje deagentní konstrukce děj obvyklý, srov. doklad (10), který vypovídá o tom, že je obvyklé hyzdit zlé,¹²¹ příp. doklad (1) výše. Ve dvou případech je součástí konstrukce modální sloveso a konstrukce tak vyjadřuje děj žádoucí, vhodný, srov. doklady (11), (12).

¹¹⁹ K pojmu aktuálnosti viz např. Komárek et al. (1986, s. 165), podrobněji viz Chloupek (1973).

¹²⁰ Zde je situace komplikovanější, je otázka, jak hodnotit aktuálnost u dokladů jako (5), (3) apod.

¹²¹ K možným interpretacím tohoto dokladu viz níže.

- (10) *dómyslný má na tom dosti, neb z toho móž se sám domysliti, čeho se má zpoviedati, a také i jinde čta nalezne, anot' se zlé vždy hyzdí* ŠTÍT^KLEM
- (11) *každý se k tomu má vésti jakž moha, aby nade všecko miloval Pána Boha* NAUČ^ROD
- (12) *má rozumíno býti o řádu té obecné moci, kto se má v řádu zachovati skrze ni* CHELČ^LID

Neaktuálnost deagentních konstrukcí je možné vysvětlit skutečností, že užití těchto konstrukcí je obvykle motivováno snahou vyjádřit děj s všeobecným (nekonkrétním) agentem, přičemž právě tato všeobecnost agentu implikuje neaktuálnost příslušného děje. Vzhledem k nízkému počtu dokladů z popsané situace nelze vyvozovat, že by v deagentních konstrukcích mohl být vyjadřován pouze neaktuální děj, lze však formulovat hypotézu, že ve staré češtině existovala taková tendence. Ověření této hypotézy je dalším z úkolů pro budoucí výzkum.

6.1.4 Vyjadřování agentu

Jak již bylo upozorněno při rozboru odborné literatury k tématu, na rozdíl od nové češtiny bylo v češtině staré možné vyjádřit v deagentních konstrukcích agens. V mém korpusu se nachází jeden doklad s vyjádřeným agentem:

- (13) *rozdělení trojiho lidu, jenž se počítá od některých u víře Kristově* CHELČ^LID

Agens je v tomto případě vyjádřen předložkovou frází s předložkou *od* („od některých“). U ostatních dokladů agens vyjádřen není. Zdá se tedy, že ve většině případů se ve staré češtině u těchto konstrukcí agens nevyjadřoval. To je pochopitelné, neboť jednou z příčin použití deagentní konstrukce může být právě snaha agens nevyjádřit. Navíc, jak již bylo upozorněno, obvykle se v těchto případech jednalo o (neaktuální) děj s všeobecným agentem, přičemž všeobecný agens není třeba formálně vyjadřovat.

Skutečností, že vyjádření agentu bylo v deagentních reflexivních konstrukcích možné (byť nikoli časté), se stará čeština odlišuje od češtiny nové, kde je agens v těchto případech obligatorně dekonkretizován, srov. např. Daneš et al. (1987, s. 236).

6.2 Tvar slovesa

Podobně jako u ostatních typů reflexivních konstrukcí byl zkoumán tvar slovesa účastnického se deagentní konstrukce. Pokud jde o určitost slovesného tvaru, slovesný způsob a čas, ukázala se zde poměrně jasná tendence – u většiny dokladů je sloveso v indikativu přítomném.

V případě konstrukcí bezpodmětých jsou v indikativu přítomném všechny doklady (srov. např. věty (2) a (3) výše). Co se týče konstrukcí s podmíněním, ze 14 dokladů jich je v indikativu přítomném 9 (srov. např. doklady (8)–(10)). Pokud jde o ostatní zastoupené tvary, ve dvou případech jde o infinitiv (ovšem pouze ve spojení s modálním slovesem, které je rovněž v přítomném, tj. funkčně jde rovněž o přítomné tvary, ovšem s izolačně vyjádřenou modalitou, jedná se o doklady (11), (12)), v jednom případě jde o kondicionál (14), v jednom o analytické préteritum (15)¹²² a v jednom o syntetické futurum (16).¹²³

¹²² Spojení modálního slovesa *chtieti* s infinitivem nepokládám (na rozdíl od spojení infinitivu s modálním slovesem *jmieti* v dokladech (11), (12)) za jednu syntaktickou jednotku. Tato modální slovesa se totiž zásadně liší sémanticky, a to i v nové češtině. Struktury typu *Petr má stavět stodolu* a *Petr chce stavět stodolu* jsou sice formálněsyntakticky shodné, jejich struktura sémantická je ovšem zásadně odlišná – zatímco sloveso *mít* má pouze jeden argument (děj, který se má stát), sloveso *chtít* má argumenty dva (osobu, která něco chce, a objekt jejího chtění). Sloveso *mít* je tedy slovesem typu raising, zatímco sloveso *chtít* je slovesem kontroly (srov. Rosen, 2006, s. 260–267). Tento rozdíl má závažné důsledky syntaktické, které se projeví např. při pasivizaci. Zatímco strukturu s *mít*, případně s dalšími slovesy typu raising lze bez problémů pasivizovat (*Stodola má/musí/může být stavěna (Petrem)*), strukturu s *chtít* takto pasivizovat nelze – věta *Stodola chce být stavěna Petrem* není protějškem aktivní věty a vzhledem k lexikálnímu obsazení je navíc nesmyslná. Důvodem je, že na rozdíl od sloves typu raising má sloveso *chtít* sémanticky dva argumenty a podmět takto tvořené věty je interpretován jako jeden z nich, tj. jako subjekt chtění (slovesa typu raising mají jen jeden argument, který je v pasivizované větě již obsazen slovesem). Podobně je tomu i v případě reflexivní deagentizace – lze vytvořit věty jako *Stodola se má/musí/může stavět*, nikoli ale větu *Stodola se chce stavět*. Z toho důvodu tedy interpretuji větu (15) tak, že do reflexivní konstrukce vstupuje sloveso *chtieti*, nikoli celé spojení modálního slovesa s infinitivem

- (14) *mohlo by se více něco psáti o obyčeji města a ciesaři jich* CESTKABK
 (15) *čili j' nevěděl, by to zlé bylo, čili tak, že se chtělo zle učiniti* ŠTÍTKLEM
 (16) *druhého měsíce také užitečno bude všem věcem dělati [...] krádež sě nalezne, nemocný, polepší li sě sedmý den, zhojí sě* HVĚZD

Kvantifikaci jednotlivých tvarů (zároveň pro konstrukce s podmínkem a bez podmínky) shrnuje následující tabulka:

slovesný tvar			počet dokladů
infinitiv			2
určitý tvar	indikativ	prézens	13
		analytické préteritum	1
		syntetické futurum	1
	kondicionál		1

Lze tedy konstatovat, že repertoár slovesných tvarů je v případě deagentní funkce reflexiva relativně omezený, resp. existuje zde zřejmá převaha jednoho typu tvarů – indikativu přítomnosti. To je výrazný rozdíl oproti ostatním popisovaným funkcím reflexiva, kde je repertoár tvarů vždy relativně široký (viz výše). Převaha přítomných tvarů může souviset s tím, že prézens je v češtině časem nejméně příznakovým, a tudíž nejotevřenějším novým typům konstrukcí¹²⁴ – je např. dobře kompatibilní s rysem neaktuálnosti, který je, jak jsem ukázal, pro deagentní konstrukce charakteristický.

Zřetelnou tendenci přineslo též zkoumání slovesné osoby a čísla. Slovesa jsou ve všech případech ve třetí osobě. V případě 4 dokladů bezpředmětých konstrukcí jsou slovesa

(infinitiv je pak interpretován jako podmět takové konstrukce). Je ovšem samozřejmě otázka, zda je syntaktické chování takových konstrukcí ve staré češtině stejné jako v češtině nové, tato otázka však již přesahuje možnosti této práce a zasloužila by si samostatný výzkum.

¹²³ U přítomných tvarů dokonavých sloves někdy není snadné jednoznačně rozhodnout, zda se jedná o syntetické futurum, nebo o neaktuální prézens. V tomto případě se vzhledem k futurálnímu širšímu kontextu přikláním k futurumu.

¹²⁴ Vzhledem k celkově nízkému počtu dokladů i jejich rozložení v rámci chronologických vrstev lze předpokládat, že deagentní konstrukce se ve staré češtině teprve ustavovaly.

vždy v defaultním tvaru, tj. ve třetí osobě singuláru. Pokud jde o 14 dokladů s podmětem, ve 4 případech jde o třetí osobu plurálu (kromě již uvedených dokladů např. doklad (17)), v 10 případech o třetí osobu singuláru (např. (16)). Pokud by se tendence ke třetí osobě potvrdila na větším vzorku, znamenalo by to, že byla v tomto ohledu staročeská situace podobná situaci v češtině nové.

(17) *a tu se míle nečtú, než slóve den cesty* CESTKABK

6.3 Životnost

Další zkoumanou vlastností byla životnost. Na rozdíl od dříve popisovaných funkcí reflexiva se u deagentizace nesnižuje počet entit účastnících se slovesného děje. Životnost lze proto zkoumat nejen u podmětu (s funkcí patientu), ale také u agentu.

6.3.1 Životnost podmětu (patientu)

Pokud jde o životnost podmětu, výrazně převládají doklady s podmětem neživotným. Z celkových 14 dokladů obsahujících podmět byl tento podmět životný pouze ve dvou případech (jedná se o doklady (18), (19)).

(18) *každý se k tomu má vésti jakž moha, aby nade všecko miloval Pána Boha* NAUČROD

(19) *má rozumíno býti o řádu té obecné moci, kto se má v řádu zachovati skrze ni*
CHELČLID

(20) *čili j' nevěděl, by to zlé bylo, čili tak, že se chtělo zle učiniti* ŠTÍTKLEM

V ostatních 12 dokladech byl tedy podmět neživotný, z toho v jednom případě šlo o podmět v infinitivu (20).¹²⁵ Tato tendence k neživotnému podmětu souvisí

¹²⁵ V tomto případě není ovšem syntaktická interpretace jednoznačná. Pro účely této práce předpokládám, že podmětem je zde infinitiv „učiniti“, a to s přihlédnutím k tomu, že modální sloveso je tu slovesem kontroly, srov. výše pozn. v kapitole 6.2.

se sémantickou rolí podmětu (podmět je patientem, tj. není u něj implikována cílevědomá aktivita) a odpovídá i poznatkům typologickým, srov. Hopper et al. (1980) – v pojetí tohoto článku je třeba popisované deagentní konstrukce chápat jako konstrukce s velmi nízkou mírou tranzitivity (např. proto, že je obvykle vyjádřen pouze jeden účastník děje), přičemž jedním z projevů nízké míry tranzitivity je obvykle také neživotnost vyjadřovaného aktantu. Tendencí k neživotnosti podmětu se přitom deagentní konstrukce podobají konstrukcím spontánnostním (kde má podmět rovněž funkci patientu), liší se naopak od konstrukcí s akuzativním sě, kde má entita označovaná podmětem také funkci agentu.

6.3.2 Životnost agentu

Druhým participantem, který je u deagentních konstrukcích přítomný, je (obvykle nevyjádřený) agens, tedy entita, která děj aktivně způsobuje. Na rozdíl od patientu je agens sémanticky přítomný ve všech konstrukcích, tj. jak v konstrukcích s podmětem, tak v konstrukcích bezpodmětých. V souladu s očekáváním se ukázalo, že agens je ve všech případech životný, vždy se navíc jedná o lidské bytosti. Touto životností agentu se deagentní konstrukce podobají konstrukcím s akuzativním sě, kde je agens (tam ovšem vyjádřený podmětem) rovněž vždy životný, a je to v souladu i se situací v nové češtině.¹²⁶

6.4 Slovesný vid

Zřetelná tendence se ukázala též v případě vidových hodnot sloves, která se deagentních konstrukcí účastní. Z 18 dokladů se ve 14 případech, tedy více než ve třech čtvrtinách případů, jedná o slovesa imperfektivní, srov. např. doklady (21), (22). Perfektivní slovesa se vyskytují pouze u 4 dokladů, jedná se o doklady (23)–(26).¹²⁷

¹²⁶ Srov. např. Daneš et al. (1987, s. 238).

¹²⁷ Tendenci k imperfektivnímu vidu lze u deagentních reflexivních konstrukcí pozorovat také v nové češtině, srov. Fried (2004, s. 632, 634).

- (21) *v počtu mil neviem, co jest, neb se již od Dunaje mile nečtú* CESTKABK
- (22) *když se lýka derú, nu na ně s dětmi* PRÍSLFLAŠ
- (23) *neb cožť se učiní pro ty věci, vždyť jest hříech větší neb menší* ŠTÍTKLEM
- (24) *krádež sě nalezne, nemocný, polepší li se sedmý den, zhojí se* HVĚZD
- (25) *má rozumíno býti o řádu té obecné moci, kto se má v řádu zachovati skrze ni*
CHELČLID
- (26) *necht' se mnú trefně o vše uhodí, nebt' se málem dítěti uškodí* NAUČROD

V případě vidu se tedy deagentní konstrukce výrazně liší od obou dříve popisovaných funkcí reflexiva *sě*. Jedním z důvodů tendence k imperfektivnímu vidu je pravděpodobně skutečnost, že tyto konstrukce často vyjadřují neaktuální, například obvyklý či opakující se děj (srov. kap. 6.1.3), čemuž sémanticky lépe vyhovují imperfektiva než perfektiva. Navíc, jak již bylo uvedeno, jedná se v případě deagentizace o konstrukce s nízkou mírou tranzitivity (ve smyslu popisovaném v Hopper et al., 1980), přičemž tato nízká míra tranzitivity se podle autorů článku obvykle (v typologickém pohledu) pojí právě s nedokonavým videm.

6.5 Pomezí případy

Stejně jako u ostatních funkcí reflexiva *sě* předpokládám i u deagentizace prototypičnost, která se projevuje zejména tím, že jsou jednotlivé doklady do různé míry vzdáleny od prototypu, a tím, že neexistují přesné hranice této kategorie. Proto lze i u deagentizace nalézt případy pomezí.

V případě deagentizace se jedná především o pomezí mezi deagentními konstrukcemi s podmětem a konstrukcemi spontánnostními. Obě tyto konstrukce mají společné, že podmět v nich vyjadřuje patiens příslušného slovesa. Liší se v tom, zda děj probíhá spontánně, tj. bez působení agentu, nebo je agens v sémantické valenční (intenční) struktuře slovesa přítomen. V některých případech je možné příslušnou sémantickou strukturu interpretovat obojím způsobem, pak se jedná o případy pomezí.

(27) *z toho pekáčky teničké dělají a ty vložíec na pánvičku a pod tu pánvičku naklade kravích lajn a to jest jich pec. A jiných sem pecí neviděl u nich. A což se tiem ohněm nedopeče, ostatek na slunci dosuší* CESTKABK

Prvním příkladem pomezího dokladu je doklad (27), ve kterém autor cestopisu popisuje, jak v jím navštívené zemi lidé obvykle pečou. V tomto případě je možné děj „dopečení“ interpretovat buď tak, že toto dopečení probíhá spontánně, nebo tak, že agentem jsou lidé (srov. parafrázi „co lidé tím ohněm nedopečou“). Domnívám se, že obě interpretace jsou zde možné. Argumentem pro deagentizaci může být skutečnost, že v celém širším kontextu jde o děje s všeobecným agentem, pro spontánnost hovoří zase skutečnost, že samotné pečení se realizuje bez přímého působení lidí (lidé pouze vloží těsto na pánvičku a nakladou pod ni lejna, dál se děj odehrává bez jejich působení).¹²⁸ Kromě toho se jedná o sloveso perfektivní, což by spíše odpovídalo kategorii spontánnosti. Pokud by šlo o spontánnost, instrumentálové doplnění „tiem ohněm“ by bylo interpretováno jako (neživotný) kauzátor, pokud by šlo o deagentizaci, bylo by interpretováno jako určení nástroje/prostředku. Pro potřebu analýzy jsem tento doklad interpretoval jako spontánnost.

(28) *tuto sě počíná kronika* DALV

Sporným dokladem na pomezí mezi spontánností a deagentizací je též doklad (28). Buď jej lze interpretovat tak, že jde o děj spontánní (tj. „zde začíná kronika“), nebo jde o děj s nevyjádřeným agentem („zde je začata kronika“, „zde někdo začíná kroniku“). Pro zařazení ke spontánnosti by mohla svědčit skutečnost, že sloveso *počínati* se vyskytuje i v dokladech, kde je výrazně pravděpodobnější interpretace spontánnostní, srov. doklad (29). Na druhou stranu, toto sloveso se vyskytuje i v dokladech bez podmětu, srov. doklad (30), kde je spontánnostní interpretace jen velmi problematická. Kromě toho je uvedený doklad svým významem a funkcí podobný dokladům typu (31), kde je vzhledem

¹²⁸ Na to, že se sloveso *péci* může účastnit spontánnostních konstrukcí, ukazuje i skutečnost, že ve *Staročeském slovníku* se v tomto významu vyskytuje heslo *péci sě*. (Připomínám, že pokud by u nějakého dokladu šlo o deagentizaci, takový doklad by *Staročeský slovník* zařadil pod heslo nereflexivní.)

k lexikální sémantice slovesa spontánnostní interpretace pravděpodobně neobhajitelná a kde tedy jde jistě o deagentizaci. Doklad (28) proto zařazuji k deagentizaci, i když nevylučuji možnost jeho spontánnostní interpretace.¹²⁹

(29) *mezi Božím narozením a najbližší nedělí potom, ještoť se masopust počíná*
LÉKFRANTA

(30) *tuto se počíná o poznání cesty pravé k spasení* HUSDCERKAH

(31) *zpráva proti šelmovému času, točičto proti moru [...], ted' se píše* LÉKFRANTA

V některých případech pokládám deagentní interpretaci za velmi pravděpodobnou, i když se zdá, že ani interpretaci spontánnostní nelze teoreticky vyloučit. Příkladem jsou následující doklady:

(32) *A má pověděti, proč jest to učinil, čehož se zpoviedá, točíš pro hrdost li, čili pro závist, či pro hněv, či pro lenost, čili pro lakomstvo, či pro lakotu, čili pro smilstvo; neb cožť se učiní pro ty věci, vždyť jest hřiech větší neb menší* ŠTÍTKLEM

(33) *Dómyslný má na tom dosti, neb z toho móż se sám domysliti, čeho se má zpoviedati, a také i jinde čta nalezne, anot' se zlé vždy hyzdí* ŠTÍTKLEM

Doklad (32) interpretuji jako deagentizaci, neboť jej lze parafrázovat jako „co člověk učiní“. Jak jsem již ale ukázal v kapitole 5.6.1, spojení slovesa *učiniti* s reflexivním *se* může mít i spontánnostní význam „stát se“. V dokladu (32) by se tak příslušná pasáž dala parafrázovat také jako „co se stane“, pak by šlo o konstrukci spontánnostní. Uvedený širší kontext ovšem zřetelně ukazuje na interpretaci deagentní, neboť jednak je zde sloveso *učiniti* už dříve použito s agentem („proč jest to učinil“), jednak jsou zde vyjmenovány i možné motivy, které by agenta k příslušnému aktivnímu jednání vedly.

¹²⁹ Pozoruhodný je způsob, jak k tomuto slovesu přistupuje *Staročeský slovník*. Doklady typu (28) jsou tu zařazeny ke zvláštnímu reflexivnímu (spontánnostnímu) lexému *počínati se*, ovšem doklady bezpodměté (např. *tuto se počíná o žilách a o pulsu* LÉKFRANTA) řadí tento slovník k nereflexivnímu lexému *počínati*. Tento přístup nepokládám za adekvátní, neboť předpokládá, že např. v dokladech (28) a (30) se jedná o dva různé lexémy.

Podobně je tomu v dokladu (33). Sloveso v reflexivní podobě „hyzdí se“ by bylo možné interpretovat jako spontánnostní konstrukci s významem „oškliví se“. Spíše se však jedná o deagentní konstrukci „zlé je odsuzováno, zavrhováno“, neboť kontext („jinde čta nalezne“) poukazuje na to, že výsledkem hyzdění musí být něco, co je čitelné (tj. konstrukci lze interpretovat jako „zlé je písemně odsuzováno“).¹³⁰

6.6 Další zajímavé doklady

Z dokladů deagentních konstrukcí, které se vyskytují v mém pracovním korpusu, stojí za pozornost ještě následující doklad:

- (34) *přes zemi tureckú jest jeti přes hory veliké a přes pouště dlúhé a někde města i vsi se nalézají na cestách, ale řiedko a ve mnoha mílých jedno od druhého* CESTKABK

Spojení slovesa *nalézati* s reflexivním *se* je možné v tomto případě interpretovat buď jako deagentní konstrukci („lidé nalézají města i vsi“), nebo jako zvláštní reflexivní lexém *nalézati se* s významem „vyskytovat se někde“. O tom, že v případě tohoto slovesa skutečně dochází k lexikalizaci, svědčí mnohé doklady, které je jen obtížně možné interpretovat jako deagentizaci, srov. doklad (35):

- (35) *ta paní skrz takovú věc velmi smutna byla jest a skrze takovúto nevůli na svém srdci velikú žalost měla, neb již žádnú měřú u svého milého Roberta nalézati se nemohla*
HYN

V dokladu (34) nicméně kontext umožňuje i interpretaci deagentní – příslušná konstrukce zde tvoří součást popisu cesty, ve kterém vypravěč líčí, s čím se během cesty pocestní setkávají, tj. co na své cestě nalézají. Uvedený doklad by tedy bylo možné chápat jako případ na pomezí mezi deagentní konstrukcí a lexikalizovaným spojením příslušného

¹³⁰ Srov. užití slovesa *hyzdit* v nereflexivní podobě u téhož autora: *a ti, ješto hyzdie knihy české, ač i dobré, snad chtiec, aby jen sami byli múdří viděni, mohli by se dobře leknúti* ŠTÍTKLEM.

slovesa s reflexivním *se*. Existence takových pomezních případů je přitom vzhledem k prototypickému pojetí dané kategorie očekávaná a bylo by užitečné věnovat jim pozornost ve specializovaném výzkumu.

7. Shrnutí

V této kapitole stručně shrnu a porovnám jednotlivé funkce a jejich prototypické vlastnosti. Následně popíšu nejdůležitější rozdíly, kterými se užití staročeského reflexiva *sě* liší od užití reflexiva novočeského.

7.1 Shrnutí a porovnání funkcí

7.1.1 Syntax a sémantika konstrukcí

Pro všechny zkoumané konstrukce¹³¹ platí, že účast slovesa v těchto konstrukcích nějakým způsobem modifikuje jeho argumentovou valenční strukturu.

Pokud jde o akuzativní *sě* a spontánnost, shodně zde platí, že se účastí slovesa (které musí být tranzitivní) v těchto konstrukcích snižuje počet entit účastnících se vyjadřované eventuality: namísto dvou entit (agentu a patientu) se u nich vyskytuje entita jedna. Ta má v případě konstrukcí s akuzativním *sě* dvojí roli, tj. jak roli agentu (formálně ztvárněnou podmětem), tak roli patientu (ztvárněnou formálně reflexivem). U spontánnostních konstrukcí má tato entita pouze jednu roli (roli patientu) a je vyjádřena podmětem. Role agentu zde vůbec přítomna není.

V případě deagentizace se počet entit účastnících se vyjadřované eventuality nesnižuje, mění se ovšem vztah mezi strukturou sémantickou a strukturou formálněsyntaktickou (diateze): agens je odsunut z pozice podmětu, buď není vyjádřen, nebo je vyjádřen prepozicionální frází. Pozice podmětu je v deagentních konstrukcích obsazena patientem, pokud ovšem sloveso ve svém valenčním rámci doplnění patientem umožňuje a pokud má být *patiens* vyjádřen. V opačném případě není pozice podmětu obsazena a jde tak o konstrukci bezpodmětou.

¹³¹ V případě akuzativního *sě* zde budu mít na mysli pouze ty konstrukce, o kterých jsem především pojednával v kapitole 4, tj. konstrukce, kde reflexivum závisí jako prostý akuzativ na slovese či deverbativu (tj. nestojí po předložce) a nejedná se o *sě* reciproční.

7.1.2 Počet a chronologická distribuce dokladů

Počet dokladů v rámci jednotlivých funkcí a jejich zařazení do chronologických vrstev vyjadřuje následující tabulka:

	A	B	C	D	E	F	celkem
akuzativní sě	2	14	15	19	12	15	77
spontánnost	0	10	13	10	22	16	71
deagentizace	0	1	0	4	5	8	18

Pokud jde o celkový počet dokladů jednotlivých funkcí, je zřetelný rozdíl mezi akuzativním sě a spontánností na straně jedné a deagentizací na straně druhé. Deagentizace je v dokladech zastoupena podstatně méně. Co se týče chronologické distribuce dokladů, v případě akuzativního sě a spontánnosti je počet dokladů v jednotlivých vrstvách relativně vyrovnaný,¹³² zatímco u deagentizace je patrné, že se doklady objevují především ve druhé polovině staročeského období. Z obou těchto hledisek se tedy deagentizace od ostatních dvou funkcí jasně odlišuje, zdá se, že jde o funkci, která se v průběhu staročeského období teprve začíná výrazněji objevovat. Pokud by se tato hypotéza potvrdila, byl by to argument podporující v úvodu formulovanou hypotézu o postupném ústupu reflexiva z funkce zájmena směrem k funkci gramatického prostředku.

7.1.3 Tvar slovesa

Zastoupení jednotlivých slovesných tvarů v popsáných konstrukcích shrnuje následující tabulka:

¹³² Samozřejmě s výjimkou vrstvy A, kde je celkově dokladů velmi málo (viz kap. 3.2).

slovesný tvar			akuzativní sě	spontánnost	deagentizace
infinitiv			19	10	2
participium s-ové			6	2	-
participium nt-ové			3	-	-
určitý tvar	indikativ	prézens	11	29	13
		aorist	12	8	-
		imperfektum	1	-	-
		anal. préteritum	7	15	1
		plusquamperfektum	1	-	-
		analytické futurum	1	1	-
		syntetické futurum	5	4	1
	imperativ		6	-	-
	kondicionál		4	2	1

Z tabulky je opět patrný rozdíl mezi akuzativním sě a spontánností na straně jedné a deagentizací na straně druhé. Zatímco u prvních dvou funkcí jsou relativně hojně zastoupeny různé slovesné tvary, u deagentizace výrazně převládá jeden z tvarů: indikativ prézentu. Pokud by se potvrdila zde formulovaná hypotéza, že deagentizace se ve staré češtině teprve začíná rozvíjet, bylo by možné prominentní zastoupení indikativu prézentu vysvětlit tím, že jde o tvar nejméně příznakový a tudíž nejpřístupnější konstituování nového typu konstrukce. Také v případě slovesné osoby a čísla u deagentizace výrazně převládá nejméně příznakový tvar: 3. osoba singuláru.

7.1.4 Životnost podmětu

Pokud jde o životnost podmětu,¹³³ je zde rozdíl mezi akuzativním sě na straně jedné a ostatními funkcemi na straně druhé, srov. následující tabulku:

	animatum	inanimatum
akuzativní sě	77	0
spontánnost	23	45
deagentizace	2	12

¹³³ Popřípadě životnost „vyrozuměného“ podmětu, pokud jde o neurčitý slovesný tvar, případně řídícího substantiva, jde-li o deverbativní adjektivum.

V případě akuzativního *sě* je podmět vždy životný, v případě spontánnosti a deagentizace převládá podmět neživotný (včetně případů, kdy je podmětem infinitiv či vedlejší věta). Tento rozdíl souvisí se sémantickými rolemi podmětu: zatímco v případě akuzativního *sě* má entita označená podmětem roli agentu (a zároveň patientu), u ostatních funkcí roli agentu nemá (má pouze roli patientu).

7.1.5 Slovesný vid

Hranice u slovesného vidu probíhá mezi akuzativním *sě* a spontánností na straně jedné a deagentizací na straně druhé:

	perfektivum	imperfektivum
akuzativní <i>sě</i>	54	23
spontánnost	46	25
deagentizace	4	14

U akuzativního *sě* a spontánnosti převládá perfektivum, což souvisí se sémantikou konstrukcí – pozornost zde většinou není zacílena na průběh děje, nýbrž spíše na jeho efekt na zúčastněnou entitu (u akuzativního *sě*), případně na výsledek změny stavu (u spontánnosti). U deagentizace je naopak pozornost spíše soustředěna na samotný děj, který je navíc obvykle neaktuální.

7.1.6 Pomezí případy

Jednotlivé popsané typy konstrukcí jsou funkčními prototypy. Konkrétní jazykové doklady se těmito prototypům do různé míry blíží, případně se od nich do různé míry vzdalují. Některé doklady se mohou blížit více než jednomu popsanému prototypu, jde tak o případy pomezí, které nelze jednoznačně interpretovat.

Nejčastěji se jedná o případy na pomezí mezi akuzativním *sě* a spontánností (viz kap. 5.5) a případy na pomezí mezi spontánností a deagentizací (srov. kap. 6.5). První typ pomezích případů je způsoben neostrostí hranice mezi tím, kdy jde o dvoučlennou událost, u které je zúčastněná entita zároveň agentem a patientem, a tím, kde jde o událost

jednočlennou, kde je zúčastněná entita pouze patientem. Druhý typ pomezí je způsoben tím, že není jednoznačné, zda děj interpretovat jako spontánně probíhající, nebo jako děj vycházející od nevyjádřeného (obvykle generického) agentu. Další velkou skupinou pomezích případů jsou případy na pomezí mezi konstrukcí s akuzativním *sě* a lexikalizovaným spojením slovesa s reflexivem, kde má zúčastněná entita pouze roli agentu (srov. kap. 4.6), toto pomezí je způsobeno neexistencí jasné hranice mezi tím, kdy u spojení slovesa s reflexivem dochází ke změně lexikálního významu a kdy naopak významová změna spočívá pouze v totožnosti agentu a patientu.

7.2 Shrnutí prototypických vlastností

Prototypické vlastnosti jednotlivých funkcí (konstrukcí) je možno charakterizovat následujícím výčtem rysů:

Akuzativní *sě*

- 1 zúčastněná entita s rolí agentu i patientu
- *sě* je akuzativní tvar zájmena koreferenční s (vyrozuměným) podmětem
- tranzitivní sloveso
- životný podmět
- perfektivum > imperfektivum
- shoda doplňku s podmětem nebo s akuzativním *sě*
- možnost reciproční interpretace
- možné užití reflexiva po předložce

Spontánnost

- 1 zúčastněná entita s rolí patientu
- *patiens* vyjádřen podmětem
- nepřítomnost agentu (spontánní děj)
- tranzitivní sloveso
- podmět neživotný > životný

- perfektivum > imperfektivum
- často změna stavu

Deagentizace

- referenční odlišnost agentu a patientu
- agens nevyjádřen > vyjádřen předložkovou frází
- patiens nemusí být přítomen
- patiens vyjádřen podmětem (není-li přítomen, je konstrukce bez podmětu)
- sloveso tranzitivní > intranzitivní
- podmět neživotný > životný
- agens životný
- imperfektivum > perfektivum
- neaktuálnost děje
- často prézens, 3. osoba singuláru
- méně dokladů

7.3 Nejdůležitější rozdíly mezi stč. a nč. reflexivem

Všechny tři popsané funkce staročeského reflexiva se vyskytují rovněž v češtině nové, v některých aspektech se ovšem od novočeského stavu odlišují.

V případě akuzativního *sě* jde především o dva aspekty: užívání tohoto reflexiva po předložkách a shodu doplňku. Ukázal jsem (viz kap. 4.9), že zatímco v současné češtině se po předložkách s akuzativní rekcí užívá prakticky pouze tvar *sebe*, přičemž tvar *se* zde již není možný, ve staré češtině byl tvar *sě* v těchto kontextech nejen možný, nýbrž se jednalo o téměř výhradní tvar osobního reflexivního zájmena používaný po předložkách s akuzativní rekcí. Pokud jde o shodu doplňku, v nové češtině se obvykle doplněk nemůže shodovat s reflexivem *se*, shoduje se obligatorně s podmětem dané konstrukce. Ve staré češtině byla naopak možná jak shoda s reflexivem, tak shoda s akuzativním *sě*. Oba tyto rozdíly jsou v souladu s hypotézou formulovanou v úvodu, že tvar *sě* postupně ustupuje z funkce osobního zájmena, neboť ukazují, že ve staré češtině bylo ještě reflexivní *sě* více zájmenem než reflexivum v češtině nové.

Další rozdíly jsou patrné u deagentizace. Základním strukturním rozdílem je zde možnost vyjádřit ve staročeské deagentní konstrukci agens, neboť v nové češtině je agens obligatorně dekonkretizován. Kromě toho lze formulovat hypotézu, že ve staré češtině byla reflexivní deagentizace podstatně méně rozšířená než v češtině nové,¹³⁴ výsledky mého výzkumu jsou s touto hypotézou v souladu, ovšem hypotézu bude třeba ještě definitivně potvrdit dalším výzkumem.

¹³⁴ Jak již bylo upozorněno, tuto hypotézu vyslovuje již Gebauer (2007, s. 572).

8. Závěr

Cílem této práce bylo zmapovat a popsat fungování reflexiva *sě* ve staré češtině se zaměřením na ty jeho funkce, které jsou na škále mezi lexikonem a gramatikou blíže jejímu gramatickému pólu. Vzhledem k tomu, že tomuto tématu byla dosud věnována jen malá pozornost, bylo mým cílem především podat základní přehled o zkoumané problematice.

Vytyčené cíle byly naplněny, nejdůležitějším výsledkem práce je popis tří funkcí staročeského reflexiva. Jedná se o (1) funkci akuzativního zájmenného tvaru, který je v adverbální pozici obvykle koreferenční s agentem příslušného slovesa a užívá se tedy v případech, kdy je účastník příslušného děje zároveň jeho agentem i patientem, kromě toho se tento tvar může užívat i po předložkách s akuzativní rekcí. Dále jde o (2) funkci spontánnostní, kdy konstrukce obsahující *sě* slouží k vyjádření děje (často změny stavu) probíhajícího spontánně, tj. bez působení agentu, a konečně o (3) deagentizaci, kdy je konstrukce obsahující *sě* nástrojem odsunutí agentu z pozice podmětu (a nejčastěji, i když ne vždy, nástrojem jeho nevyjádření, dekonkretizace). Tento popis představuje ucelený pohled na základní gramatické a sémantické fungování staročeského reflexiva a doplňuje tak dosavadní literaturu, kde byly poznatky o této problematice spíše kusé a neúplné (srov. kap. 2.4).

Při popisu jednotlivých typů konstrukcí jsem se věnoval některým jejich strukturním vlastnostem, především slovesnému vidu a životnosti aktantu v pozici podmětu. Ukázal jsem, že zatímco v případě vidu vede pomyslná dělicí čára mezi deagentizací a ostatními funkcemi (u deagentizace převládá imperfektivum, u akuzativního *sě* a spontánnosti perfektivum), u životnosti podmětu vede tato čára mezi akuzativním *sě* a ostatními funkcemi (u akuzativního *sě* je podmět životný, u ostatních funkcí nejčastěji neživotný). Zabýval jsem se také počtem a chronologickou distribucí jednotlivých dokladů, kde se ukázalo, že zatímco akuzativní *sě* a spontánnost jsou zastoupeny relativně často a relativně chronologicky rovnoměrně, dokladů deagentizace je výrazně méně a objevují se spíše až ve druhé polovině staročeského období.

Analyzované funkce pojmám jako prototypy, tj. předpokládám, že konkrétní doklady jsou od těchto prototypů do různé míry vzdáleny, jednotlivé kategorie nemají

pevné hranice a mohou se tak navzájem překrývat. Důležitou součástí vytvořeného popisu je proto popis případů pomezích. Jedná se především o případy na pomezí mezi akuzativním *sě* a spontánností a případy na pomezí mezi spontánností a deagentizací. Další velkou skupinou pomezích případů jsou ty případy, které se do jisté míry blíží prototypu akuzativního *sě*, ovšem je zde patrný výraznější rozdíl v lexikálním významu mezi reflexivní konstrukcí a slovesem v nereflexivní podobě.

V úvodu práce jsem formuloval hypotézu, že funkční vývoj reflexiva *sě* si lze představit jako postupný ústup z funkce zájmena směrem k funkcím pouhého gramatického prostředku, důsledkem tohoto vývoje by měla být situace, kdy by ve staré češtině bylo reflexivum více zájmenem a méně gramatickým prostředkem než v češtině nové. Tomuto stavu zjištěné poznatky odpovídají. Staročeské akuzativní *sě* se na rozdíl od nové češtiny používalo i po předložkách (a to téměř jako výhradní varianta), a pokud jde o adverbální použití, byla zde možná akuzativní kongruence doplňku. Obě tyto skutečnosti svědčí pro větší zájmenost tvaru *sě*. O tom, že bylo staročeské reflexivní *sě* méně gramatickým prostředkem, pak svědčí nízké zastoupení deagentních konstrukcí.¹³⁵

Jak jsem zmínil již v úvodu, má tato práce charakter pilotní studie, jejím cílem je přinést základní vhled do zkoumané problematiky. Problematika reflexivního *sě*, reflexivity obecně a jejího vývoje zvláště je přitom velmi složitá a tato práce ji tedy ani zdaleka nevyčerpává. Bylo by proto žádoucí, aby na tuto práci navázal další výzkum, který by její výsledky ověřil a dále rozšířil. Na úplný závěr proto nastíním některé z možných směrů, kterými by se takový výzkum mohl dále ubírat.

Jedním z těchto směrů je podrobnější zaměření se na jednu ze zde popisovaných funkcí a vytvoření „hlubšího“ popisu příslušné funkce. Některé možné výzkumné otázky jsem naznačil již zde, v případě akuzativního *sě* se jedná např. o distribuci nominativní vs. akuzativní kongruence doplňku. Užitečné by též bylo prozkoumat u této funkce konkurenční distribuci tvarů *sě* a *sebe*, např. pokud jde o její vztah k aktuálnímu členění – je zřejmé, že se tato distribuce od novočeského stavu výrazně odlišuje. Podrobnější

¹³⁵ Na skutečnost, že bylo stč. reflexivum *sě* méně gramatickým prostředkem než v češtině nové, dále ukazuje již zmíněný fakt, že jsem ve svých datech nenarazil na konstrukce typu *spí se mi tu dobře*, které jsou v nové češtině obvyklé (srov. např. Fried, 2004, s. 638–641). Pokud tyto konstrukce ve staré češtině vůbec existovaly, byly tedy pravděpodobně velmi řídké.

výzkum by si zasloužila zejména deagentizace, u které jsem pracoval jen s omezeným množstvím dokladů.

Pozornost by bylo možné obrátit i na další funkce, které mohlo reflexivum *sě* ve staré češtině zastávat. Připomínám, že z 390 dokladů, které obsahoval můj pracovní korpus, byla jedna z popisovaných funkcí identifikována ve 196 případech. V ostatních případech tedy reflexivum zastávalo funkce jiné. Tyto jiné funkce jsou na zmiňované škále lexikon–gramatika blíže k lexikálnímu pólu než tři funkce zde popisované, jsou tedy sémanticky méně obecné a v důsledku toho méně zastoupené, to však nepředstavuje překážku pro jejich lingvistický popis. Zkoumána by mohla být rovněž reflexiva tantum.

Především by pak bylo užitečné zaměřit navazující výzkum více diachronně. Ve své práci jsem se zabýval pouze češtinou starou, tj. časovým rozpětím jen mírně přesahujícím dvě století. Toto rozpětí by bylo možné rozšířit a zabývat se např. vývojem jedné z doložených funkcí v rozsahu všech období, pro která máme doložen jazykový materiál, tj. od češtiny staré až do češtiny nové. Jelikož (jak jsem ukázal) se staročeský stav v některých aspektech značně odlišuje od stavu v češtině současné, mohl by takový výzkum přinést zajímavé výsledky.

Byl bych rád, kdyby tato moje práce k podnícení takového výzkumu přispěla.

9. Seznam použité literatury

- BYBEE, J. L. *Morphology : A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins, 1985.
- DANEŠ, F.; GREPL, M.; HLAVSA, Z. et al. *Mluvnice češtiny 3 : Skladba*. Praha : Academia, 1987.
- DOSTÁL, A. *Historická mluvnice česká. II. Tvarosloví. 2. Časování*. Praha : SPN, 1967.
- FRIED, M. Czech Reflexivization and the Invariance Principle Revisited. In *Slavic and East European Journal*. 2004, roč. 48, s. 627–653.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. 2. Časování*. 3. vyd. Praha : ČSAV, 1958.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. 1. Skloňování*. 2. vyd. Praha : ČSAV, 1960.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého. IV. Skladba*. 2. vyd. Praha : Academia, 2007.
- HAVRÁNEK, B. *Genera verbi v slovanských jazycích*. Díl I. Praha : Královská česká společnost nauk, 1928.
- HOPPER, P. J.; THOMPSON, S. A. Transitivity in grammar and discourse. In *Language*. 1980, roč. 56, s. 251–299.
- CHLOUPEK, J. (Ne)aktuálnost slovesného děje. In *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, s. 48–51.

- KARLÍK, P.; NEKULA, M.; RUSÍNOVÁ, Z. (Eds.) *Příruční mluvnice češtiny*. Praha : NLN, 1995.
- KOMÁREK, M. Několik poznámek k Reflexi reflexivity reflexiv. In *Slovo a slovesnost*. 2001, roč. 62, s. 207–209.
- KOMÁREK, M. K vývoji konsonatické měkkostní korelace v češtině. In *Studie z diachronní lingvistiky*. Olomouc : UPOL, 2006, s. 289–297.
- KOMÁREK, M.; KOŘENSKÝ, J.; PETR, J. et al. *Mluvnice češtiny 2 : Tvarosloví*. Praha : Academia, 1986.
- KOPEČNÝ, F. Pasívum, reflexivní forma slovesná a reflexivní sloveso. In *Studie a práce linguistické I*. Praha : ČSAV, 1954, s. 224–247.
- MIKULOVÁ, M.; BÉMOVÁ, A.; HAJIČ, J. et al. *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu : Anotátorská příručka*. Praha : MFF UK, 2005.
- NĚMEC, I. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha : Academia, 1968.
- OLIVA, K. Reflexe reflexivity reflexiv. In *Slovo a slovesnost*. 2001, roč. 62, s. 200–207.
- PANEVOVÁ, J. Problémy se slovanským reflexivem. In *Slavia*. 2008, roč. 77, s. 153–163.
- ROSEN, A. O čem vypovídá pád doplňku infinitivu. In Čermák, F.; Blatná, R. (eds.) *Korpusová lingvistika : Stav a modelové přístupy*. Praha : NLN, 2006, s. 254–284.
- Staročeský slovník : úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha : Academia, 1968.
- TRÁVNÍČEK, F. *Historická mluvnice česká. III. Skladba*. Praha : SPN, 1962.

VÁŽNÝ, V. *Historická mluvnice česká. II. Tvarosloví. 1. Skloňování*. Praha : SPN, 1964.

Elektronické zdroje dat:

Staročeská textová banka [on-line]. Verze z 28. 1. 2013. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i. Dostupná na <<http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>>.

CVRČEK, V.; VONDŘIČKA, P. *SyD : Korpusový průzkum variant* [on-line]. Praha : FF UK, 2011. Dostupný na <<http://syd.korpus.cz>>.

Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.8.0. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.